

**Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя**

М. В. Папуча

Г. П. Шилова

**Індивідуальність
як проблема загальної психології**

Ніжин

2015

1

УДК 159.9 (075.8)

ББК 88.3я73

П 19

Рекомендовано кафедрою загальної та практичної психології

протокол № 16 від 11.06.15.

зав. кафедри: докт.псих.наук, проф. Папуча М. В.

Узгоджено з навчально-методичною комісією факультету психології та соціальної роботи

Протокол від 22.06.15.

голова навчально-методичної комісії: кад.пед.наук, доц. Лісовець О. В.

Рецензенти

Литовченко Н. Ф. – доцент кафедри загальної та практичної психології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, кандидат психологічних наук;

Тимошенко О. А. – доцент кафедри загальної та практичної психології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, кандидат психологічних наук.

П 19

Папуча М. В., Шилова Г. П.

Індивідуальність як проблема загальної психології : навчальний посібник / М.

В. Папуча, Г. П. Шилова. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2015. –

99 с.

Індивідуальність як проблема сучасної наукової психології, як суб'єкт психологічної практики, як навчальна тема курсу „Загальної психології” потребує глибокого, уважного, вдумливого вивчення. В проблемі індивідуальності перетинаються перспективи наукових пошуків, проблема адекватного методу дослідження психологічних реальностей такого рівня складності, шлях до реальної живої людини. Посібник може бути використаний при вивченні навчальних дисциплін „Практична психологія індивідуальності”, „Вікова психологія”, „Психодіагностика”, „Психологія особистості”, „Практична психологія особистості”.

Посібник адресований студентам спеціальності „Психологія”, „Практична психологія” першого-другого курсів (денної, заочної форми навчання), випускникам у підготовці до ДЕК, викладачам, науковцям, тим, хто цікавиться психологічними знаннями.

ПЕРЕДМОВА

Проблема індивідуальності в логіці курсу „Загальної психології” для студентів-психологів є логічним завершенням, яке інтегрує знання про психіку, отримані протягом вивчення даного навчального предмету.

Методично обґрунтованість місця вивчення теми „Індивідуальність” у психології йде ще від С.Л.Рубінштейна*, який наголошував свого часу, що „психологія особистості в цілому може бути лише підсумком, завершенням усього пройденого психологічним пізнанням шляху, охоплюючи усю різноманітність психологічних проявів, послідовно розкритих в ній психологічним пізнанням в їх цілісності і єдності. Тому за усякої спроби почати побудову психології із вчення про особистість із нього неминуче випадає усякий конкретний психологічний зміст, особистість виступає в психологічному плані як пуста абстракція” [40, 634–635]. Нагадаємо, що визнаний методолог психології С.Л.Рубінштейн вважав, що особистість – це „конкретний, історичний, живий індивід, включений в реальні відношення до реального світу” [40, 635].

*Оглядаючи методичну вибудову логіки розкриття природи психічного в „Основах общей психологии” С.Л.Рубінштейн писав:

„Дійсним смисл пройденого нами шляху в тому і полягає, що він був не чим іншим, як послідовно, прокладанням крок за кроком шляху нашого пізнавального проникнення в психічне життя особистості. Психологічні функції включалися в різноманітні психічні процеси. Зазнавши спочатку аналітичного вивчення психічні процеси, будучи дійсно сторонами, моментами конкретної діяльності, в якій вони реально формуються і виявляються, включалися у цю останню; відповідно з цим вивчення психічних процесів перейшло у вивчення діяльності – в тому конкретному співвідношенні, яке визначається умовами її реального здійснення. Вивчення ж психології діяльності, яка завжди реально вихідна від особистості як суб’єкта цієї діяльності, було, по суті, вивченням психології *особистості* в її *діяльності* – її мотивів (спонукань), цілей, задач. Тому вивчення психології діяльності природно і закономірно переходить у вивчення властивостей особистості – її установок, здібностей, рис характеру, які виявляються і формуються в діяльності. Таким чином, уся різноманітність психічних явищ – функцій, процесів, психічних властивостей діяльності – входить в особистість і зникається в її єдності.

Саме тому, що будь-яка діяльність виходить від особистості як її суб’єкта і, таким чином, на кожному даному етапі особистість є вихідним, початковим, психологія особистості в цілому може бути лише підсумком, завершенням усього пройденого психологічним пізнанням шляху, охоплюючи усю різноманітність психологічних проявів, послідовно розкритих в ній психологічним пізнанням в їх

цілісності і єдності. Тому за усякої спроби почати побудову психології із вчення про особистість із нього неминуче випадає усякий конкретний психологічний зміст, особистість виступає в психологічному плані як пуста абстракція” [40, 634–635].

Ми не мали на меті навести стенограму тексту учбової лекції. Адже, формат лекції завжди і більше конкретного наукового тексту, і, водночас, не спроможний охопити те широке коло питань, які виступили її підґрунтям. Ми не ставили задачу ретельного надання вичерпної інформації, що саме по собі не доцільне і не можливе, оскільки індивідуальність – дійсно залишається на сьогодні актуальною науковою проблемою як в теоретичному, методологічному, так і експериментальному аспектах. Недаремне свого часу фундаментальну роботу, присвячену індивідуальності, Вольф Соломонович Мерлін назвав „Очек интегрального исследования индивидуальности”.

Завершимо вступне слово ще однією глибокою думкою Сергія Леонідовича Рубінштейна: „Психологія, яка є чимось більшим, ніж теренами для вільних вправ учених книжних червів, психологія, яка варта того, щоб людина віддала їй своє життя і сили, не може обмежитися абстрактним вивченням окремих функцій: вона має, проходячи через вивчення функцій, процесів і т. д, в кінцевому рахунку призводити до дійсного пізнання реального життя, живих людей” [40, 634].

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ В ЦИТАТАХ

Здається природа все поставила на індивідуальність.

Гете

Людина не є сума частин: це дуже тонка координація усіх частин, які утворюють організм.

Фріц Перлз

Кожна людина народжується, щоб відбутися як індивідуальність, але не у всіх вистачає рішучості (і гнучкості!), щоб її виявити.

Л.М.Собчик

Але у той момент, коли перші прояви психічного життя стають доступними спостереженню, треба були сліпим, щоб не визнати індивідуальний характер, тобто неповторну особистість, яка стоїть за ними.

К.Г.Юнг

Отже, проблема індивідуальності – це не те, як розум і домінантність Джона співвідносяться з тими ж якостями у інших людей, а те, як розум Джона пов'язаний з його домінантністю, з його цінностями, з його свідомістю і з усім рештою в його особистості. Це „внутрішня система”, яка ставить в глухий кут традиційну науку про універсалії.

Г.Олпорт

Світ будується у формі замкнених систем, являючи собою особливі індивідуальності. Кожна індивідуальність може бути різної складності, але вона являє собою завжди певну гармонію частин і володіє своєю формою і своєю відносною стійкістю системи... Гармонія частин є основа індивідуальності...

В.М.Бехтерев

Кожний індивідуум не схожий на інших, він унікальний, і від того, чи приймає він цю унікальність, залежить його душевне здоров'я.

Р.Мей

Складність для людей, які звертаються за консультацією з приводу своїх особистих проблем, полягає в тому, що вони не уміють бути самі собою, тобто іншими словами, не можуть виразити свою індивідуальність.

Р.Мей

Найбільш загрозна помилка, яку допускають професійні консультанти – це прагнення втиснути свого клієнта, в одну із відомих категорій (екстраверт, інтроверт, мазохіст, істерик і т.п.), як правило, в ту, до якої належить сам консультант.

Р.Мей

Задача консультанта – допомогти клієнту знайти своє дійсне „Я” і знайти у собі мужність стати цим „Я”.

Р.Мей

Ідеал недосяжний. Багато людей присвячують усе життя, щоб бути такими, як треба, замість того, щоб максимально проявитися такими, якими вони є.

Фріц Перлз

Чим ближче конкретна людина до гармонійної особистості, тим різноманітніший арсенал індивідуально-особистісних властивостей, однак усі властивості приблизно рівно виражені і збалансовані, тобто протилежні характеристики урівноважують одна одну, чим створюється збалансованість.

Л.М.Собчик

..предметом вивчення якої (практичної психології, – Г.Ш.) є індивідуальність, неповторність людини і конкретних обставин її життя. При цьому практична психологія ставить своєю задачею не тільки вивчення індивідуальності людини, а і обґрунтований вплив на неї з метою прояву можливостей людини.

Щоб отримати знання про індивідуальність людини, практичний психолог має володіти узагальненим знанням, яке буде використовувати, досліджуючи конкретну життєву ситуацію конкретної людини. Це узагальнене знання про людину, наукове, достовірне, дозволить користуватися

критеріями наукової, а не житейської психології при аналізі індивідуальності людини і конкретних обставин її життя.

Таким, чином, інформація про людину, яку отримує і використовує практичний психолог, це конкретні знання про конкретну людину, отримані на основі узагальненої наукової теорії.

Г.С.Абрамова

Індивідуальність – це і предмет виховання, і його умова, і тим більше його продукт.

Б.Г.Ананьєв

Одинична, окрема людина (кожна) саме тому унікальна, що вона – індивідуальність. Досвідчений вихователь багаторазово приходять до подібного висновку, не задовольняючись простою констатацією індивідуальних відмінностей між дітьми.

Б.Г.Ананьєв

Якщо я не довіряю людині, то я повинен напідкати її інформацією за моїм власним вибором, щоб вона не пішла по-своєму, помилковому шляху. Але якщо я довіряю здібності індивіда розвивати свою власну потенційність, то я можу надати йому багато сприятливих можливостей, можу дозволити йому обирати свій власний шлях і свій власний напрямок у процесі учіння.

К.Роджерс

Мені уявляється, що найбільш ефективні допомагаючі стосунки в першу чергу відмічені однією цінністю: кожна людина має достоїнство і цінна в силу своєї окремоті і унікальності.

К.Роджерс

Для суспільства в цілому педагогічний ефект, як і медичний, проходить по „меридіанам” індивідуальностей.

Б.Г.Ананьєв

Осмисленість людського існування ґрунтується на одиничності і неповторності людської особистості.

В.Франкл

Кохання – це достеменно людський феномен, це акт, який відрізняє людське існування саме як людське, іншими словами – екзистенціальний акт. Більше того, воно – коекзистенціальний акт, оскільки кохання – це ставлення людини до людини, яке робить нас здатними сприймати партнера у всій його неповторності і одиничності. Іншими словами, кохання визначається характером зустрічі, а зустріч означає завжди, що мова йде про ставлення особистості до особистості.

В.Франкл

Якщо в творчості людина виражає свою індивідуальність і неповторність, а в житті вона вбирає в себе індивідуальність і неповторність партнера. В обопільній віддачі коханню, в цьому віддаванні і прийнятті один одного, знаходить одночасно своє вираження і власна особистість. Дійсна любовна інтенція проникає, отже, до того пласту буття, в якому кожна окрема людина не представляє який-небудь типаж, а є унікальною особистістю, незрівнянною і незамінною, оснащеною усіма достоїнствами такої унікальності.

В.Франкл

В духовному акті кохання ми сприймаємо, таким чином, в людині не тільки те, чим вона є у своїй одиничності і неповторності, а й одночасно і те, якою вона у своїй унікальності і неповторності може бути і може стати.

В.Франкл

Ненормальна реакція на ненормальні обставини – це нормально!

Г.В.Лейбніц

Почуття – ядро особистості, орган індивідуальності.

О.В.Запорожець

Справа у тому, що вміння розуміти красу (художнього твору чи ж реального факту) за самою природою естетичного сприймання пов'язано із здатністю бачити саме індивідуальність, але не „дурну”, а так звану всезагальну індивідуальність предмета, факту, людини, події, – із здібністю в

самому акті споглядання зразу, не здійснюючи ще детального аналізу, тобто із здібністю „бачити ціле раніше його частин”.

Е.В.Ільєнков

Справа у тому, що споживання творів мистецтва розвиває ту саму силу творчої уяви, яка дозволяє людині не просто дивитися на оточуючий світ, але бачити його високорозвиненими очима, дозволяє їй перетворювати світ і уявленні не за особистою примхою і не по готовому штампу, а вільно, тобто за законами краси, рахуючись з дійсною всезагальною індивідуальністю предмета, розкриваючи цю всезагальну індивідуальність.

Е.В.Ільєнков

Усе це (пікові переживання, – Г.Ш.) можна визначити і по-іншому – як вищу точку унікальності, індивідуальності і неповторності. Якщо кожна людина відрізняється від усіх інших в принципі, то найбільше вона відрізняється від них під час пікового переживання. Якщо у багатьох відношеннях люди (їх ролі) взаємозамінні, то під час пікових переживань людина скидає свою роль і стає майже незамінною. Щоб не являла собою людина під час свого перебування в „долині”, щоб ми не розуміли під виразом „унікальна самість”, коли людина піднімається на „вершину”, вона стає більшою усього цього.

А.Маслоу

...Ми маємо усі підстави розглядати діагностичний досвід як одне із джерел знань про людей і конкретну одиничну людину. Застосування... знань про людину у конкретній ситуації до конкретної реальної людини є знання про індивідуальність людини.

Б.Г.Ананьєв

Соціум має всерйоз повернутися до людини обличчям, але не з позицій безжальної експлуатації, а з установкою на бережне до неї ставлення і створення максимально наближених до її індивідуальних особливостей умов.

Л.М.Собчик

1.ПРОБЛЕМНЕ КОЛО ПИТАНЬ ТЕОРІЇ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

В загальній психології існує протиріччя між загальним і індивідуальним. Так, щодо уваги існують загальні властивості (об'єм, стійкість, переключення, розподіл, концентрація), притаманні кожній людині, і індивідуальні властивості уваги – ступінь вираженості цих властивостей і їх унікальне сполучення одна з одною у кожної людини. Існують загальні особливості мислення і індивідуальні особливості мислення. Існують загальні особливості відчуттів, сприймання, пам'яті і індивідуальні особливості існування цих психічних процесів. Тобто, розгляд іде з точки зору загального, що є у кожного з нас. Але є і механізми, які дозволяють бути неповторними.

Своєрідним психотерапевтичним кредо звучить визнання К.Г.Юнга (подібні думки знаходимо у А.Маслоу, Р.Мея та ін.), що найголовнішими в професійній діяльності були зусилля не розповсюдити на клієнта особливості впливу, які засвідчили свою ефективність з іншими. Якщо йти по цьому шляху, то виключається індивідуальна неповторність людини. Так і в реальному житті часто виникають труднощі (а той зовсім неможливість) аби віднести до нової людини як унікальної. Це протиріччя між загальним і унікальним в людині.

В ланцюжку термінів „людина – індивід – особистість – індивідуальність” (а таке співвідношення не єдине, так, Б.Г.Ананьєв розглядає низку „індивід – суб'єкт діяльності – особистість – індивідуальність”) ми визначались з сутністю психологічних явищ, які означаються термінами „людина”, „індивід”, „особистість”. Яка психологічна реальність описується терміном „індивідуальність”? Чи не знімається вона терміном „особистість”? Теоретичний аналіз проблеми свідчить, що у випадку індивідуальності зустрічаємось із психологічним явищем такої ж складності як і особистість*. Спроба дати визначення поняттю „індивідуальність” наштовхується на проблему: фіксація дослідником фактичних зв'язків, які відкриваються безпосередньому спостереженню дослідника, та їх групування створюють

комплекс. Він не фіксує сутність явища, а отже не може бути поняттям (подібно, наприклад, поняттю „пам'ять”, „мислення” тощо). Отже, термінологічно „індивідуальність” не є поняттям, а категорією (подібно категоріям „свідомість”, „діяльність”, „переживання” та ін.).

*Дослідник особистості М.В.Папуча розглядає методологічну проблему поняття „особистість” наступним чином.

„Парадоксальність особистості як об'єкту дослідження гарно видно, якщо взяти площину наукових понять. Існує дуже багато спроб визначення терміну „особистість”, але жодне з них не є визначенням поняття. Це звучить як комплекс. За Л.С.Виготським, в основі комплексу лежать фактичні зв'язки, які відкриваються в безпосередньому досвіді [8, 140]. Отже, комплекс фіксує те, що безпосередньо спостерігається і довільно групується. Він не відкриває сутності явища, а отже не є поняттям. І такими є всі визначення особистості. Просто деякі з них доповнюються власними умоспогляданнями. На наш погляд, все це відбувається тому, що особистість – дійсно не поняття, а категорія (також як категорії „матерія”, „свідомість”, „природа” тощо). А в їхньому пізнанні (і теоретико-епістеміологічному, і практично-дослідницькому) зовсім не діють „правила” і механізми сучасних позитивних наук. За О.Ф.Лосєвим „особистість є завжди обов'язково життя, а не чисте поняття. Чисте поняття повинне бути здійснене, матеріалізоване, щоб говорити про особистість” [19, 75].

(Папуча М.В., Кричківська Т.Д. Особистість: розвиток, соціалізація, виховання. – Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ ім. М.Гоголя, 2001. – С.12.)

Проблема індивідуальності актуалізується і в контексті вікового розвитку (Б.Г.Ананьєв, Б.Ф.Ломов, Д.Б.Ельконін). Загальноновизнано, що вікові особливості розвитку індивіду складно пов'язані із індивідуальними особливостями, типологічними, статевими та ін. Якщо на ранніх етапах онтогенезу зміна вікових періодів і можливість виокремити власне віковий аспект розвитку (приміром, з дослідницькою метою) простежується досить чітко, то вже в підлітковому, і особливо юнацькому віці зміна вікових періодів детермінується індивідуальними, типологічними особливостями, надбаним досвідом особистості, умовами сімейного виховання, навчання, соціальною ситуацією розвитку. Д.Б.Ельконін сформулював цю тезу досить чітко: „вікові особливості завжди існують у формі індивідуальних варіантів розвитку” [51, 259]. Такий стан, як підкреслює Б.Г.Ананьєв, особливо характерний для усіх періодів зрілості, вікові відмінності між якими ніби „перекриваються” типом індивідуального розвитку, характером практичної діяльності і т.д. [2, 12–13]. (Саме з цим пов'язана складність вікової періодизації і теоретичної аналізу

зрілості, старості, подібно блискучому дослідженню психології дитинства). Це, по-перше. По-друге, індивідуальний розвиток з віком набуває усе більше своєрідно-індивідуалізованого характеру [2, 13].

НАУКОВІ ФАКТИ: Ананьєв Б.Г. про індивідуальний розвиток в контексті вікової періодизації

Вікові особливості взаємопов'язані різними шляхами із статевими, типологічними і індивідуальними особливостями, від яких їх можна відділити лише досить відносно. Усе це ускладнює виокремлення вікових особливостей для спеціального дослідження. Виключення складають лише самі ранні етапи людського життя, коли вікові особливості виступають у більш чистому вигляді, а типологічні і індивідуальні модифікації розвитку ще слабо виражені.

У перші роки життя людини вікові відмінності вимірюються місяцями і півріччями. ... Звертає на себе увагу і той факт, що у ранні періоди життя людини терміни настання того чи іншого вікового етапу мають більше чи менше загальний характер, відносно незалежний від особливостей конституції, типу нервової системи і т.д. Але уже у підлітковому, а тим більше у

юнацькому віці зміна вікових періодів багато в чому залежить не тільки від умов виховання, а і від складних індивідуальних і типологічних особливостей особистості, яка формується. Процеси росту, дозрівання і розвитку усе більше опосередковується надбаним життєвим досвідом і утвореними типологічними і індивідуальними рисами.

Такий стан особливо характерний для усіх періодів зрілості, вікові відмінності між якими ніби „перекриваються” типом індивідуального розвитку, характером практичної діяльності і т.д. [2, 12–13].

Індивідуальний розвиток з віком набуває усе більше своєрідно-індивідуалізованого характеру [2, 13].

(Ананьєв Б.Г. О системе возрастной психологии. – СПб.: Питер, 2001. – С. 12–23).

НАУКОВІ ФАКТИ: Особистість: соціалізація і індивідуалізація (Б.Ф.Ломов)

Розвиток індивіда як особистості в суспільстві забезпечується складною системою детермінацією. В цьому розвитку діалектично поєднуються два процеси. З одного боку, особистість усе повніше включається в систему суспільних відносин; її зв'язки з людьми і різними сферами життя суспільства розширюються і поглиблюються; і тільки завдяки цьому вона оволодіває суспільним досвідом, присвоює його, робить своїм надбанням. Цей бік розвитку особистості часто визначається як її соціалізація. З іншого боку, залучаючись до різних сфер життя суспільства, особистість разом з тим набуває і усе більшої

самостійності, відносної автономності, тобто її розвиток в суспільстві включає процес індивідуалізації. Індивідуалізація – це фундаментальний феномен суспільного розвитку людини. Одна із його ознак (і показників) полягає у тому, що у кожній особистості формується її власний (і унікальний) образ життя і власний внутрішній світ [18, 131–132].

(Ломов Б.Ф. Сознание как идеальное отражение // Психология сознания / Сост. и общая редакция Л.В.Куликова. – СПб.: Питер, 2001. – С. 125. – (Серия „Хрестоматия по психологии”).

Індивідуальний варіант вікового розвитку закономірно ставить проблему методу дослідження індивідуальності. Така мета не може бути досягнена за допомогою „зрізових” методик, бесіди, експериментально-генетичного методу. За Д.Б.Ельконим, вона вимагає застосування особливого „клінічного” методу*. Під „клінічним” дослідженням Д.Б.Ельконін розуміє систематичне і детальне вивчення одних і тих же самих дітей протягом усього вікового періоду з фіксацією їх поведінки, діяльності і взаємовідносин з оточуючими у основних сферах життя [51, 260].

Проблема методу дослідження індивідуальності була поставлена в роботах Г.Олпорта**. Унікальність, як відмічав Г.Олпорт, приводить науку до замішання. Адже наука прагне універсальних законів (номотетичних методів). (Номотетичний підхід (від грец. „*nomos*” – закон) – підхід, який орієнтує дослідника на пошук загальних підходів, які описують існування і розвиток об’єктів; поведінка конкретних об’єктів розглядається як прояв загальних законів [11, 306]. Ідіографічний підхід (від грец. „*idios*” – особлива відмінність, особливість) – підхід, який орієнтує дослідника на опис унікальних, одиничних об’єктів, неповторних подій і процесів [11, 304].) Однак, підкреслює Г.Олпорт, „сама особистість – це універсальне явище, хоча виявляється тільки у індивідуальних формах. Оскільки особистість – універсальне явище, наука має вивчати її, але не може вивчати її коректно, поки не звернеться до індивідуального характеру формування структурних патернів!” [27, 221]. Тому психологію особистості не можна назвати ні виключно номотетичною, ні виключно ідіографічною, вона балансує (поєднує) між цими двома крайнощами [27, 231]. Хоча, зауважує Г.Олпорт, перш, ніж дилема вирішиться, знадобляться нові методи і нові теорії, аби „зберегти індивідуальність всередині науки” [27, 230, 223].

*Такий метод був успішно застосований Д.Б.Ельконінім і його співробітниками у дослідженні підлітків. Він отримав назву „порівняльно-клінічного”. Клінічного – відповідно характеру збору матеріалу, розуміючи під цим терміном тривале і глибоке вивчення окремих дітей. Порівняльного – за способом аналізу емпіричних даних, маючи на увазі співставлення і аналіз отриманих на різних дітях емпіричних даних з метою виокремлення в індивідуальному загального, вікового [51, 258–280]. Кожен підліток вивчався не як окремий ізольований індивід, а як член колективу дітей і

дорослих, не просто на фоні колективу, а в усій сукупності реальних взаємостосунків, і саме через ці зв'язки розкривалися його особливості як особистості. Тому, уточнює Д.Б.Ельконін, метод може бути охарактеризований як соціально-індивідуальний. Його сутність – у вивченні окремої дитини через систему соціальних відносин, в які вона вступає, формується, живе [51, 276].

За результатами дослідження вдалося виокремити нову діяльність підлітків, яку назвали спілкуванням, зміни в учбовій діяльності підлітків, формування почуття дорослості, засвоєння морально-етичних норм.

(Ельконин Д.Б. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1989. – С. 258–280.)

******Гордон Олпорт був першим, хто піддав детальній методологічній рефлексії проблему загального і індивідуального в особистості, дилему номотетичного-ідіографічного. Номотетичний підхід є спробою підвести будь-які психічні прояви під загальні закономірності. Ідіографічний підхід – прагнення описати індивідуальну своєрідність даного випадку не як частковий прояв певних загальних закономірностей, а як дещо унікальне. Вся психологія, і, насамперед, практична, досі до кінця не визначилася між цими двома полюсами. З одного боку, заперечувати унікальність кожної людини складно, з іншого – загальні закономірності є передумовою до застосування певних методів, технік, принципів. Особливо гостро ця проблема виявляється у консультуванні і психотерапії, зокрема, у вигляді дилеми: опиратися на методики і техніки, або працювати без опори на них, особистістю психотерапевта як його головним інструментом.

Г.Олпорт знаходить дилему „номотетичного-ідіографічного” надто загостреною; істина – в їх поєднанні і синтезі. Олпорт підкреслював: ми не маємо забувати про те, що кожна особистість унікальна, але це не означає, що не можна знайти у людях щось загальне. „Загальний закон може бути законом, який говорить про те, як здійснюється унікальність”. Закон унікальності і є основний закон психології особистості. (Д.О.Леонтьєв)

(Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды. – М.: Смысл, 2002. – С. 6.)

Проблема індивідуальності актуалізується і в контексті загальновідомого індивідуального підходу до учнів у процесі навчання. Життєвська психологія розуміє його як індивідуалізоване (сам на сам) спілкування з учнем. Це є не можливим, і не гарантує саме бо собі досягнення головної мети школи – формування розвиненої, індивідуально-неповторної самобутньої особистості. Неможливий індивідуальний підхід якщо він тлумачиться як процес врахування окремих психологічних особливостей людини. Не вирішується він і збільшенням кількості цих окремих особливостей. Необхідний пошук системоутворюючих „одиниць”, які стануть предметом педагогічного впливу. Цікаву думку висловлює М.В.Папуча: сутність індивідуального підходу не у врахуванні, а у розвитку(!) індивідуальних особливостей дітей [30, 151].*

*Теоретична (а відповідно і практична) колізія тут у наступному. Вже термін „врахування” відображає теоретичну позицію, яка суперечить сутності розвиваючого навчання, уявленню цілісності особистості в її розвитку. Як відомо, центральна теза

розвиваючого навчання, висловлена Л.С.Виготським, в тому, що навчання має йти попереду розвитку, просуваючи його далі і викликаючи в ньому новоутворення [8, 231]. Якщо навчання лише враховує специфіку психічних структур, які склалися на даний момент, воно гальмує і руйнує розвиток. Отже, відповідно теорії розвиваючого навчання, необхідно принципово змінити позицію і виходити з того, що сутність індивідуального підходу полягає не у врахуванні, а у розвитку індивідуальних особливостей учнів.

Питання ще й у тому, а що саме необхідно розвивати? Здається, мова має йти, перш за все, про розумові здібності і учбові уміння. Проте, тут не враховується цілісність і системна природа особистості. Так, за даними В.С.Мерліна [24], індивідуальність особистості є тією цілісністю, яка опосередковує існування і розвиток усіх її психічних елементів. Звісно, індивідуальність розвивається за власними законами, але навчання може сприяти цьому розвитку.

(Папуча М.В. Проблеми психології особистісного розвитку. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2008. – С.150–156.)

НАУКОВІ ФАКТИ: К.Роджерс: повноцінно функціонуюча особистість як мета освіти

Мені уявляється, що найбільш ефективні допомагаючі стосунки в першу чергу відмічені однією цінністю: кожна людина має достоїнство і цінна в силу своєї окремоті і унікальності. Коли ми відчуваємо і розуміємо, що нас цінують як людей, ми самі поступово можемо почати цінувати різні сторони самих себе. Вкрай важливо, що ми можемо (спочатку це дуже важко) відчувати те, що відбувається в нас: що ми відчуваємо? що переживаємо? як реагуємо? Ми використовуємо наші відчуття в якості прямого референта, до якого можемо звертатися при формуванні більш точних уявлень, використовуючи його в якості провідника до нашої поведінки. ... По мірі того, як наш досвід стає для нас усе більше відкритим і ми набуваємо здатності більш вільно жити в потоці переживань, в нашому підході до цінностей починають відбуватися значні зміни [38, 399–400].

Така моя теоретична модель особистості, яка виникає в результаті найкращої терапії чи найкращого навчання, – індивіда, який пережив оптимальне психологічне зростання: це людина, яка вільно функціонує в усій повноті усіх своїх

органічних потенцій; це людина, яка заслуговує на довіру, реалістична, сама себе зміцнює, соціалізована і прийнятна у своїй поведінці; це творча людина, чий конкретні поведінкові прояви важко передбачити; це людина, яка постійно змінюється, розвивається, відкриває новизну кожного наступного моменту. Дозвольте мені підкреслити, однак, що той, кого я описую, – неіснуюча людина. Вона – теоретична мета, кінцева точка особистісного зростання. Ми бачимо людей, які рухаються у цьому напрямі від кращих фрагментів досвіду навчання, терапії, сімейних і групових взаємовідносин. Якщо моє поняття повноцінно функціонуючої людини неприйнятне вам в якості мети освіти, тоді запропонуйте ваше визначення людини, яка має виникнути в результаті сучасної освіти, і опублікуйте для загального огляду. Нам необхідно багато таких визначень, щоб міг відбутися дійсно значимий сучасний діалог про нашого оптіума, нашого ідеального громадянина сучасного дня (К.Роджерс).

(Роджерс К., Фрейнберг Д. Свобода учитися. – М. : Смысл, 2002. – С. 459–500.)

До речі, проблеми оптимізації будь-якої діяльності людини (навчання, праця, спорт тощо), як показує В.С.Мерлін, найбільш успішно вирішуються

тоді, коли суб'єкта активності розглядають як індивідуальність [24, 211]. Жаль, що переважній більшості сучасних видів діяльності сфери бізнесу, державної служби, медичної допомоги, освіти etc індивідуальність не тільки не потрібна, не враховується, а навіть заважає.

Нарешті, проблема індивідуальності в психологічній практиці. По-перше, різними напрямками по-різному вирішується проблема індивідуальності: або індивідуальність розглядається як суб'єкт психологічної допомоги (Г.Олпорт, О.Ф.Копйов, Р.Мей, К.Роджерс та ін.), або зовсім виноситься „за дужки”. Так, в екзистенційній традиції, за Р.Мей, в основі психотерапії лежить принцип індивідуальності: „задача консультанта – допомогти клієнту знайти своє дійсне „Я” і знайти у собі мужність стати цим „Я” [26, 600–601]. По-друге, з ким працює психолог – окремо з самооцінкою, темпераментом, акцентуацією характеру, професійним вигоранням, чи цілісною особистістю, індивідуальністю? Зокрема, при діалогічному підході (М.М.Бахтін, М.Бубер, О.Ф.Копйов, К.Роджерс) діалог можливий лише з цілісною особистістю*.

*Діалогічна природа свідомості, самосвідомості, внутрішнього світу людини.

М.М.Бахтін, М.Бубер підкреслюють, що діалог є певною загальнолюдською і обов'язковою реальністю життя особистості. „Світ для людини, – пише М.Бубер, – двоїтий у відповідність із двоїстістю її позиції. Позиція людини двоїста у відповідності з двоїстістю основних слів, які вона може промовляти... Тим самим „Я” людини також двоїсте” (М.Бубер). І взагалі, „Я” людини як таке не існує, воно являє собою постійний діалог між двома способами відношення (способами існування): „Я-ВОНО” – спосіб відсторонений, прагматично-пізнавальний і „Я-ТИ” – спосіб суто людський, гуманістичний, душевно-духовний (М.Бубер).

В широкому розумінні діалог є загальнолюдською реальністю, передумовою свідомості, самосвідомості людини та основною формою їх реалізації (М.М.Бахтін). З народження людина занурена в драматичне поле діалогу. Всякий осмислений акт людини є одночасно ніби реплікою цього глобального діалогу (актом згоди, не згоди, виклику, підтримки, ствердження тих чи інших смислів, цінностей).

Розвиток особистості можливий лише в умовах діалогу, в умовах діалогічного особистісного спілкування. „Інші свідомості не можна споглядати, аналізувати, визначати як об'єкти, як речі – з ними можна лише діалогічно спілкуватися. Думати про них – означає говорити з ними, інакше вони враз повертаються до нас своєю об'єктивною стороною: вони замовкають, закриваються і застигають в завершені об'єктивні образи” (М.М.Бахтін).

У вузькому значенні діалог розглядається як подія, „зустріч”, при якій відбувається ніби „розмикання” цілісного світу людини, її самовиявлення у конкретній взаємодії у відповідь на відповідний акт партнера.

Діалог пов'язаний з подоланням людиною різних форм опору, захисту, що опираються на інерцію різних форм звичної, адаптивної, недіалогічної поведінки („закритої”, рольової, ігрової, невротичної, маніпулятивної і т.д.); партнер по діалогу

сприймається як рівноправний суб'єкт; особистість по відношенню до себе, інших, світу стверджує суб'єктне, рефлексивне відношення; виступає як вільна цілісна особистість; об'єкт відношення наділяється рівними особливостями – сприймається як рівноцінний („Я-ТИ”), вільний (сам прагне діалогу), цілісний (не можна вести діалог з самооцінкою, акцентуацією характеру, темпераментом, а з цілісною особистістю), як суб'єкт (О.Ф.Копйов).

****Діалогічність, суб'єктність** – типова ознака психічного здоров'я і гармонійності особистості, що самоактуалізується. На думку О.Ф.Копйова, саме відсутність, втрата діалогічної інтенції є головною проблемою для багатьох клієнтів в ситуації консультування. І задача психолога – викликання її у клієнта. Діалогічна інтенція особистості відновиться (віродиться) лише у відповідній „зустрічі” із світом іншої свідомості, опосередкованій діалогічним спілкуванням. Лише така зустріч з іншою, цікавою і зацікавленою не директивною (К.Роджерс) інтенцією є єдиною і сутнісною вимогою ефективної психотерапії.

НАУКОВІ ФАКТИ: Р.Мей: принцип індивідуальності в психотерапії

Р.Мей: „Моє визначення: складові особистості – свобода, індивідуальність, соціальна інтегрованість і глибока духовність. В якості більш розгорнутого визначення можна стверджувати, що особистість – це здійснення процесу життя у вільному, соціально інтегрованому індивіді, наділеному духовним началом” [26, 598].

... Другою складовою особистості є індивідуальність. Складність для людей, які звертаються за консультацією з приводу своїх особистих проблем, полягає в тому, що вони не уміють бути самі собою, тобто іншими словами, не можуть виразити свою індивідуальність. Це дозволило О.Ранку сказати, що „невротичний тип, який певною мірою присутній у кожному з нас, страждає від того, що не може прийняти себе, не може виносити самого себе і хоче чогось іншого”.

Але жити і ладнати з оточуючим світом людині доводиться саме такій, яка вона є. Кожний індивідуум не схожий на інших, він унікальний, і від того, чи приймає він цю унікальність, залежить його душевне здоров'я. Уявіть собі безкінечну різноманітність індивідуумів. Погляньте на людей, які снують по магазинам. Усі вони, із своїми непроникними обличчями, здаються одноманітними, як галька на морському березі. Але варто заглянути під цю захисну маску, і ви побачите дивовижне різноманіття і неповторність прихованих під нею характерів.

Життєві ускладнення починаються тоді, коли індивідуум пробує грати не свою роль. Погляньте на студента, який на усіх зборах обов'язкового ляпне що-небудь не до речі. Можливо ним володіють внутрішні страхи, які примушують його виступати не у своїй ролі, і, як наслідок, дурна поведінка.

Коли перед дискотекою хлопець „пропускає для сміливості” чарку, це говорить лише про те, що на вечірці він не буде самим собою. Питання не у тому, чому він хватив лишнього, а в тому, чому він прагне втекти від самого себе?

В основі психотерапії лежить принцип індивідуальності. Пояснюючи свій метод, Ранк писав: „Одним словом, головна його мета – саморозвиток; тобто індивідуум має розвинути себе у те, що він є насправді”.

Найбільш загрозлива помилка, яку допускають професійні консультанти – це прагнення втиснути свого клієнта, в одну із відомих категорій (екстраверт, інтроверт, мазохіст, істерик і т.п.), як правило, в ту, до якої належить сам консультант. Завжди існує загроза того, що консультант буде дивитися на клієнта зі своєї дзвіниці, тобто керуватися своїми поглядами, моральними установками і своєю особистісною моделлю, переносючи усе це на свого клієнта і, тим самим, порушувати його особисту автономію.

І хоча розповсюджена порада „будь самим собою” має досить серйозні основи,

від такої поради мало користі, якщо людина не знає, яка вона насправді. Часто в людині одночасно зіштовхуються найсуперечливіші „самості”. Тому порада бути самою собою тільки поглибить плутанину в її розумі. Спочатку людина має відшукати своє дійсне „Я”, а допомогти їй в цьому треба консультанту.

Виходячи із другої складової особистості – індивідуальності, професійному

консультантові треба керуватися наступним: задача консультанта – допомогти клієнту знайти своє дійсне „Я” і найти у собі мужність стати цим „Я” [26, 600-601].

(Мэй Р. Чтение характера // Психология и психоанализ характера. Хрестоматия по психологии и типологии характера. – Самара: БАХРАХ-М, 2002. – С. 598–635).

2.ЗАГАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ ПРО ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ. ПСИХОЛОГІЧНІ ІНДИКАТОРИ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

Дослідження індивідуальності актуалізувалося в 60-х роках ХХ ст. в роботах Б.Г.Ананьєва, В.С.Мерліна, Г.Олпорта, Л.М.Собчик та ін. Пізнання індивідуальності виступило новим напрямком знань про людину („людинознавства” – за виразом Б.Г.Ананьєва, рос. „человекознания”). Задача полягала в тому, щоб опираючись на теоретичні і емпіричні дослідження подолати „клочковатість” центрального розділу для психології – психології особистості (Клімов Є.О.) [14, 5]. На той час в психології склалася ситуація, коли, як відмічає В.С.Мерлін, спеціалізація і диференціація наук привели до того, що дослідження індивідуальних властивостей значною мірою відокремилися. Так, нейродинамічні і психодинамічні властивості в школі Б.М.Теплова і В.Д.Небиліцина вивчалися поза зв'язком із спрямованістю особистості і властивостями характеру. Спрямованість особистості і мотиви вивчалися в школі О.М.Леонтьєва вивчалися поза врахування нейрофізіологічних та темпераментальних властивостей. Соціальна активність особистості в соціальній психології досліджувалася поза зв'язками із властивостями темпераменту та властивостями нервової системи*. А отже, індивідуальність не стала об'єктом наукового вивчення, а залишалася, за виразом В.С.Мерліна, лише „предметом художнього зображення” [24, 23].

*В ті часи у вітчизняній психології не було місця індивідуальним відмінностям. До речі, Є.О.Клімов описує з цього приводу відому „кабінетну дискусію” В.С.Мерліна з П.Я.Гальперінім, який в 50-х роках приїжджав у Перм розказати про свою теорію вчителям. В теорії Петра Яковича – принаймні у ті часи – не було місця індивідуальним відмінностям, які у побуті він називав „індивідуальною бовтанкою, якої не повинно бути”. Дискусія велася у академічному ключі (міркування, факти), дійшла до граничного напруження: кожен стояв непорушно на своєму. Іноді вони обидва одночасно і мовчки довго дивилися один на одного ніби бачили партнера вперше, дивуючись його омані. Але ось домовлений час дискусії вичерпався, і обидва сперечальники дружньо пішли пити чай. Виявляється можна не погоджуватися із позицією колеги, глибоко поважаючи його. В.С.Мерлін ніколи не знецінював своїх слухних теоретичних супротивників, не відгукувався про них погано. Здатен був обережно поставитися до розумної людини, яка міркує інакше, ніж він сам (за Є.О.Клімовим) [14, 9].

Джерелом зростання інтересу до проблеми психології індивідуальності виступили тенденції до інтеграції наук про людину, зокрема, успіхи у пограничних з психологією науках – біохімії, психофізіології, соціології та ін. За результатами досліджень виявилися зв'язки між дуже далеко віддаленими ієрархічними рівнями індивідуальності. Так, зокрема, зміст молекулярні зміни рибонуклеїнової кислоти пов'язані із довготривалою пам'яттю (Г.Хіден, Дж.Мак-Коннел). Зміст стероїдів у крові і сечі, алкалінових солей, гіппуричної кислоти у слині і сечі за даними, які наводить Г.Айзенк, пов'язані із нейротизмом і емоційністю. Зміст оксигемоглобіну у крові пов'язаний із екстраверсією-інтроверсією (І.М.Палей, К.Д.Шафранська, Г.І.Акінщикова). Зв'язки морфологічних, соматичних властивостей з психологічними, які відомі ще з робіт Е.Кречмера і У.Шелдона, підтвердилися в сучасних дослідженнях (І.М.Палей, В.М.Русалов, Г.І.Акінщикова) [24, 25–26]. Встановлені факти наявності різноманітних зв'язків між індивідуальними властивостями різного ієрархічного рівня, які підпорядковуються різним закономірностям, підводять до думки про існування цілісної системи цих властивостей, які характеризують цілісну індивідуальність*.

*В.С.Мерлін підкреслює, що інтегральне дослідження індивідуальності на основі відкритих міждисциплінарних зв'язків різних наук про людину можливе лише за певної методологічної позиції. Редукцією виступатиме, по-перше, розгляд цих зв'язків як підпорядкованих певним загальним законам. За такого підходу немає необхідності в інтегральному дослідженні індивідуальності, а усі властивості людини виводяться із закономірностей якогось одного рівня: біохімічного, чи фізіологічного (Г.Айзенк), чи соціологічного. По-друге, гносеологічний розгляд детермінізму, при якому усяка детермінація є закономірним причинно-наслідковим зв'язком між явищами. У цьому випадку зв'язок між різнорівневими індивідуальними властивостями розглядається як причинно-наслідковий, при якому властивості нижчого рівня виступають як причини, а властивості вищого як наслідки.

Усі різнорівневі зв'язки між індивідуальними біохімічними, соматотиповими, нейродинамічними, психодинамічними, особистісними, соціально-психологічними властивостями повинні розглядатися не тільки як каузальні, а і як підпорядковані також іншому типу детермінації. Виявлення цього типу детермінації потребує інтегрального міждисциплінарного дослідження індивідуальності [24, 26–27].

****Редукція** (від лат. *reduction* – відсунення назад, повернення) – методологічний прийом, що полягає в приведенні деяких даних, задач, процедур в

зручний для їх аналізу чи рішення вигляд, а також у відновленні попереднього стану, зведенні складного до більш простого [46, 408].

Потужним джерелом, що спонукало до інтегрального дослідження індивідуальності, виступив також запит практики (медична, шкільна практика тощо). Рішення будь-якої практичної задачі, яка стосується людини, тільки тоді буде найбільш точним, повним, за В.С.Мерліним, коли враховуватимемо усю різноманітність умов, які визначають діяльність людини, а отже, і різноманітність тих індивідуальних особливостей різного ієрархічного рівня, від яких залежить ця діяльність [24, 27].

* * *

Індивідуальність (лат. *individum* – неділиме) – системна організація людини як інтегральної цілісності, що включає різні рівні її психічної організації [36, 117; 24, 23].

Існує декілька традицій у розгляді індивідуальності. Згідно першої, логічним продовженням розвитку особистості є формування індивідуальності. Індивідуальність є найвищим, принципово новим рівнем розвитку особистості. Це принципово нове утворення в структурі людини. Це унікальна, неповторна конфігурація особистості. Вихідним пунктом в розгляді сформованої індивідуальності є більш-менш зріла особистість, тобто людина яка інтегрована в суспільство, є повноцінним суб'єктом діяльності, володіє сформованим інтелектом.

Сензитивний період розвитку індивідуальності – ранній юнацький вік (М.В.Папуча). Формування індивідуальності пов'язане з процесами розвитку внутрішнього світу людини*. В ранній юності починаються процеси інтеграції особистості. Інтеграція є процесом становлення індивідуальності – найвищого принципово нового рівня розвитку особистості.

Індивідуальність об'єднує і упорядковує всі складові (не лише психічні!) людського життя; визначає особливий „мій” світ існування людини. З її

появою будь-який елемент внутрішнього світу несе на собі відбитки загально-інтегрованого індивідуального Я. Відбитки накладаються на елементи зовнішнього світу. Виникає дійсна цілісність і єдність людського існування. Народження розвиненої індивідуальності відбувається пізніше, але процеси інтеграції особистості починаються саме в ранній юності [31, 78-84].

Інтеграцію особистості у ранній юності можна розуміти як розширення поля усвідомлення і певного „прояснення” індивідом для себе власних особливостей, закономірностей оточуючого світу та життєвих смислів. Важливість цих явищ визначається тим, що, як зазначав Л.С.Виготський, усвідомити – означає оволодіти. Тобто, мова йде про перетворення молодої людини на володаря внутрішнього світу і власного життя.

У людини є **мотив захисту своєї індивідуальності (!)**.

*Внутрішній світ людини – це її образи, думки, переживання, прагнення, мрії. Звісно, що цей світ у дитини з’являється набагато раніше. Але тільки в кінці підліткового віку, з розвитком самосвідомості – центрального психічного новоутворення підліткового віку (поява якої, за О.М.Леонтєвим, знаменує друге народження особистості; а І.С.Кон появу самосвідомості вдало назвав відкриттям дитиною свого внутрішнього світу) – внутрішній світ стає для дитини актуальним і реальним, таким же як і світ зовнішній. Психологічний зміст цього відкриття полягає у відокремленні „інстанції” внутрішнього досвіду, яка називається „Я”. Загадкове „Я”, яким дитина назвала себе ще у 3-х річному віці, до цього було злите, ніби „склеєне” з усім внутрішнім світом. Тепер воно стає окремим. Це відкриття по-справжньому турбує, переорієнтовує увагу, взагалі, психічну активність. У ранньому юнацькому віці доторкання до свого внутрішнього світу стає провідним переживанням дитини („афективним центром”, за Л.І.Божович) [31, 14-15].

Друга традиція. Індивідуальність розуміється як одиничність, як неповторне поєднання загальних особистісних рис – різних за ступенем вираження, але притаманним усім людям. Проте дуже виражена риса – це гіпертрофія, наближення до межі норми і патології, в потенції – патологія. З цієї точки зору, чим яскравіше виражена індивідуальність, тим людина ближча до патології. (Як сказав один із психіатрів: „Нема акцентуації – нема характеру”). Опис індивідуальності з цієї точки зору – це визначення вектору потенційних патологічних змін особистості. У проміжку між нормою і патологією яскраво виражені індивідуальні особливості можуть приводити

до нестандартного сприймання і розуміння оточуючого світу, до нестандартних, нетривіальних способів діяльності, які залежно від результату можуть оцінюватися як творчість* чи як дезадаптація.

*В даному контексті звернемося до підходу І.В.Дубровіної до розуміння девіантної поведінки.

– Доцільно усю соціальну поведінку поділяти на нормальну і девіантну (поведінка, яка відхиляється від норми). Відхилення від норми може бути як позитивним (скажімо, творча обдарованість), так і негативним. Негативна девіантна поведінка, в свою чергу, може бути розділена на аморальну (людина здійснює вчинки, які суперечать нормам моралі), протиправну, чи делінквентну (вчинки суперечать нормам права, окрім карного), злочинну, чи кримінальну (коли людина порушує норми кримінального законодавства) [32, 414].

Наведемо також міркування психіатра П.Б.Ганнушкіна щодо індивідуальності високообдарованої людини та тонко підміченої ним проблеми суспільної значимості геніального продукту (твору) і особистості автора.

– Нарешті, не можна не згадати тут також і про відношення, яке існує між психопатією і геніальністю (чи високою обдарованістю). Тут треба виходити із того факту, що в нерізко вираженій формі ті чи інші психопатичні особливості притаманні майже усім і „нормальним” людям. Як правило, чим різче виражена індивідуальність, тим яскравішими стають і властиві їй психопатичні риси. Недивно, що серед людей високообдарованих, з багато розвиненим емоційним життям і легко збуджуваною фантазією кількість безсумнівних психопатів виявляється доволі значимою. Щоб правильно оцінити ці обставини, треба ще пам’ятати, що в створенні геніального твору приймають участь два фактори: середовище (епоха) і творча особистість. Що багато психопатів саме завдяки своїм психопатичним особливостям повинні бути значно більш чутливими до запитів епохи, ніж так звані нормальні люди після сказаного зрозуміло само собою. Історію цікавить тільки твір і головним чином ті його елементи, які мають не особистий, індивідуальний, а загальний, неперехідний характер. Творча особистість, відступаючи перед історією на задній план, за своєю біологічною цінністю зовсім не повинна обов’язково мати те ж позитивне значення, яке об’єктивно належить у відповідній області її твору. Суперечка про те, чи являє геніальна особистість явище дегенерації, чи прогенерації, по суті безплідна і є значною мірою результатом незакономірного зміщення біологічної і соціальної точок зору [35, 560].

(Типологическая модель П.Б.Ганнушкина // Психология и психоанализ характера. Хрестоматия по психологии и типологии характера. – Самара: БАХРАХ-М, 2002. – С. 494–563.)

Третя традиція. Індивідуальність розуміється як доповнення до загальних особистісних рис, які характерні для популяції і виражають загальні тенденції її розвитку, такими, які виявляються у окремої конкретної людини, генетично пов’язані з конкретними незакономірними, випадковими обставинами її розвитку. У цьому випадку індивідуальні риси є чимось другорядним, несуттєвим, маловажливим з точки зору розуміння загальних

законів розвитку особистості і суттєвим лише з точки зору психологічної практики роботи з цією конкретною людиною.

Індивідуальність в цьому розумінні є деяке доповнення до особистості як носія суттєвих рис і визначається як сукупність індивідних і особистісних рис, які відрізняють конкретну людину від інших людей.

* * *

Індикатори (показники, властивості) індивідуальності:

- цілісність,
- унікальність,
- гетерогенність,
- активність (Б.Г.Ананьєв) [1, 65, 172; 36, 117–123].

Цілісність. Всі прояви людини, психологічні процеси, образи, поведінкові акти мають неповторний відбиток всієї особистості. Інакше кажучи, „все – в усьому”. Всі рухи, розмовляємо, мовчимо, спимо, говоримо по телефону – ми робимо по-своєму. Цілісність охоплює усі складові людини і її життя. Ця фундаментальна властивість індивідуальності людини відбивається у відомому вислові філософа О.Ф.Лосева: „Мені іноді страшно буває поглянути на обличчя нової людини і жахливо буває вдивлятися в її почерк: її доля, минула і майбутня, піднімається цілковито, невблаганно і неминуче” [19, 76]. Вже на мікрорівні психічного аналізу, як відмічає Б.Г.Ананьєв, психологічний процес – „це констеляція психофізичних функцій (сенсорних, мнемічних, тонічних і т.д.), дій і операцій (перцептивних, мнемічних, логічних і т.д.) і мотивації (потреб, установок і т.д.)” [1, 96]. Цілісність є суттєвою характеристикою психічного. О.В.Запорожець пише: „На будь-якій стадії розвитку психіка виступає не як часткове, а як цілісне утворення, хоча і має, природно зону ближчого і більш віддаленого розвитку. Цій цілісності психіки відповідає і цілісність відображення світу, яке, хоча і характеризується різною глибиною і повнотою, не перестаючи, однак, бути

від цього цілісним. ... Образи – це суб'єктивні феномени, які виникають внаслідок предметно-практичної, сенсорно-перцептивної і мисленнєвої діяльності. Образ – це цілісне, інтегральне відображення дійсності, в якому одночасно представлені основні перцептивні категорії (простір, час, рух, колір, форма, фактура і т.д.). Найважливішою функцією образу є регуляція діяльності” [12, 152].

Витоки цілісності людини містяться уже у відпочатковій єдності органічного життя* і його відображення-переживання в загальній органічній чутливості немовляти, за С.Л.Рубінштейном, „в єдності організму як єдиного цілого і реальній самостійності його органічного життя” [40, 636]. З цією вродженою цілісною суб'єктивною малодиференційованою формою переживання співвідносиметься подальше ускладнення психічного життя немовляти. Як відомо, в перші місяці життя дитини розвиток сенсорних функцій** випереджає онтогенез соматичних рухів і істотно впливає на формування останніх. Орієнтовні реакції немовляти, які забезпечують лише орієнтовно-установочну функцію – встановлюють рецептор на сприймання певного роду сигналів (а не орієнтовно-дослідницьку – не обстежують предмет і не моделюють його властивості), досягають великої складності. За допомогою таких реакцій уже в перші місяці життя досягається досить тонке орієнтовне розпізнання старих і нових об'єктів, які відрізняються за розміром, кольором, формою і т.д. [12, 114]. А отже, процеси диференціації психічного життя (перцептивних образів) немовляти вплітаються в цілісне переживання єдності органічного життя („диференціація через інтеграцію” за А.В.Брушлінським). Відмітимо, що вже вроджені форми реакцій немовляти (чутливості – в логіці О.М.Леонтєва) є вибірковою активністю по відношенню до певного роду сигналів.

Можна сказати, що цілісність дана людині як представнику виду і одночасно задана як умова (форма) існування, розвитку, становлення живого суб'єкта в конктерно-історичних умовах його індивідуального життя.

Нарешті, щодо цілісності у найбільш широкому сенсі, справедлива думка В.М.Бехтерева: „Світ будується у формі замкнених систем, являючи собою особливі індивідуальності” [1, 171].

*Ці особливості людини як цілісності у вітчизняній психології традиційно описуються поняттям „індивід”. З точки зору О.М.Леонтєва, поняття „індивід” виражає неподільність, цілісність і особливості конкретного суб’єкта, що виникають уже на ранніх ступенях розвитку життя [17, 195]. Індивід є продуктом і еволюційного і онтогенетичного розвитку. Індивід як цілісність є продуктом біологічної еволюції, в ході якої відбувається не тільки процес диференціації органів і функцій, а також і їх інтеграції, їх взаємного „злагодження”. Процес такого злагодження відмічався Ч.Дарвіним, описувався в термінах корелятивного пристосування Ж.Кювєс, Ж.Плате, Дж.Осборном. Функція вторинних корелятивних змін організмів, які створюють цілісність їх організації, підкреслювався в „гіпотезі кореляції” О.М.Северцова. В характеристику індивіда входять також властивості і їх інтеграції, які розвиваються в онтогенезі, прижиттєво. Йдеться про виникнення „сплаву” вроджених і набутих реакцій, зміну предметного змісту потреб, формування доміант поведінки. Найбільш загальне правило, як підкреслює О.М.Леонтєв, тут полягає в тому, що чим вище піднімаємося по лінії біологічної еволюції, тим складнішими стають життєві прояви індивідів і їх організація, тим вираженішими стають відмінності в їх вроджених і прижиттєво набутих особливостях, тим більше, якщо можна так сказати, індивіди індивідуалізуються [17, 195].

Процеси диференціації і інтеграції у взаємодії людини із світом ми далі будемо спостерігати на всіх етапах онтогенезу відносно різних рівнів (і в середині кожного окремого рівня) психічної організації. Причому поелементні зв’язки і зв’язки між різними рівнями будуть тільки посилюватися (В.С.Мерлін) [23, 219]. Пояснення природи цього психологічного механізму знаходимо у А.В.Брушлінського: „Суб’єкт являє собою єдину основу для розвитку (зокрема, для диференціації через інтеграцію) усіх психічних процесів, станів і властивостей, свідомості і безсвідомого” [5, 27]. „Диференціація через інтеграцію” виходить із загального методологічного принципу „зовнішнє через внутрішнє”.

**Закономірно виникає питання ролі процесів дозрівання і навчіння, зокрема, в сенсорному розвитку дитини.

Численні дослідження розвитку процесів сприймання в онтогенезі показують, що на момент народження зорова система уже в основному сформована [12, 125]. Передбачається, що новонароджений має майже повний комплект обробки зорової інформації. Він здатний реагувати на зміни таких характеристик в зоровому полі як, наприклад, просторовий розподіл яскравості, зміну часового контуру яскравості, орієнтація об’єкта у полі зору, руху. Істотно, що здатність до такого аналізу ідентична можливостям розвиненої зорової системи, хоча є відмінності у кількісному плані. В той же час існують дані, які свідчать про незавершеність, недорозвиненість зорової системи новонародженого. Наступне дозрівання зорової системи опосередковується впливом оточуючого середовища, навчіння і т.д.

Онтогенез сприймання людини глибоко своєрідний тим, що вирішальну роль в ньому має не стільки пристосування, скільки засвоєння чуттєвого досвіду людства – оволодіння системами сенсорних якостей предметів, які виокремлюються і відтворюються в різних видах людської діяльності і потім фіксуються в мові. У процесі такого засвоєння сприймання дитини набуває не лише специфічно людського змісту, а і своєрідної людської структури, оскільки діти оволодівають суспільно фіксованими сенсорними еталонами і навчаються їх використовувати для

обстеження предметів, які сприймаються. Процеси засвоєння не відмінюють, звісно, процесів дозрівання аналізаторних апаратів і пристосування їх функцій до наявних ситуацій, проте процеси дозрівання і адаптації у розвитку сприймання дитини набувають не самостійного, а відносного значення передумов у процесі оволодіння суспільним чуттєвим досвідом.

Засвоєння, яке має таку важливу роль у розвитку сенсорики, має не пасивний, а активний характер. Сенсорні процеси обслуговують різні види діяльності, виконують в них організуючу і регулюючу функцію і розвиваються не самостійно, а разом із цими діяльностями. Задача засвоєння того чи іншого сенсорного змісту набуває актуального значення лише в контексті певних видів діяльності [12, 125, 92].

НАУКОВІ ФАКТИ: Природне і соціальне у психіці людини (за А.В.Брушлінським)

Психічне об'єктивно існує лише як суб'єктивне, тобто належне суб'єкту – індивіду, різним спільнотам людей, усьому людству. Психологія вивчає, як, навіщо і чому індивід і індивіди формують і розвивають у ході діяльності, спілкування і т.д. психічне як безперервний (недиз'юнктивний) пізнавально-афективний процес у відношенні із його перериваними результатами (образами, поняттями, почуттями, звичаями, матеріальними продуктами виробництва і т.д.).

Психічний процес – живий і тому існує і вивчається лише у живого суб'єкта (що зовсім не обов'язково для логіки і багатьох інших суміжних наук). Відповідно, суб'єкт, який здійснює психічне як процес, – це завжди і в усьому не розривна жива єдність природного і соціального. У психіці людини немає нічого, що було б тільки природним, але не соціальним чи тільки соціальним, але не природним. Всупереч широко розповсюдженій

точці зору навіть на вищих етапах духовного розвитку особистості психічне не перестає бути природним і не стає „чисто” соціальним. Воно зберігає в собі їх органічну єдність, оскільки ці вищі рівні природного виникають і еволюціонують лише у ході антропогенеза, а потім на відповідних стадіях історичного і індивідуального розвитку людей. Отже, природне і соціальне – це не два компоненти психіки людини, а єдиний суб'єкт з його живим психічним процесом саморегуляції усіх форм активності людей [5, 12–13].

(Брушлинский А.В. Субъект: мышление, учение, воображение: Избранные психологические труды. – 2-е изд., испр. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО „МОДЭК”, 2003. – 408 с. – (Серия „Психологи Отечества”).

Унікальність (неповторність) на всіх рівнях психічної організації людини, починаючи із візерунку шкіри на пальцях до неповторної поведінки і діяльності, авторського неповторного життєвого шляху в конкретних мікро- і макро- умовах існування конкретної людини. Люди роблять одні й ті ж речі по-своєму („хоч трошечки не так, як усі”), мають свої переживання, переживають дуже нюансовано, вирізняються змістовною конфігурацією домінуючих переживань і особливостями переведення їх в „своє-живе” (М.В.Папуча) тощо.

Існує особливе поєднання психологічних структур – міжфункціональні системи*. Особливе поєднання психічних функцій – сприймання, пам'яті, мислення etc, яке необхідне для вирішення певної задачі (або виникає вперше в ході її досягнення), актуалізує сформовані чи обумовлює формування нових міжфункціональних систем [16, 92–94, 132–140]. Виникаючи на окремому етапі мікрогенеза (актуалгенеза) вони стають функціональними органами індивідуальності, цілісними органами особистості, які далі функціонують як вроджена здібність. Відповідаючи одній і тій же задачі, у різних індивідів вони можуть мати різну будову. Цим пояснюється майже безмежна можливість компенсації в сфері розвитку специфічних людських функцій.

Іноді варіанти міжфункціональних систем виникають як компенсація**. Експериментально це показав дослід О.М.Леонт'єва і його співробітників (Ю.Б.Гіппенрейтер, О.В.Овчінніков) по формуванню звуковисотного слуху. Механізм прижиттєвого формування звуковисотного слуху полягає в тому, що аналіз висоти звуків і звуковисотних відношень відбувається через активну внутрішню „компарацію” (через інтонування, вокалізацію висоти), тобто порівняння, підрівнювання, яке відбувається у внутрішньому полі. У окремих людей звуковисотний слух може знаходитися на різних стадіях формування чи навіть зовсім не скластися, і в цьому випадку він компенсується тембральним слухом. Включення досліджуваних у включення спеціально змодельовану діяльність дозволила сформувати в лабораторних умовах звуковисотний слух, а отже і нові міжфункціональні зв'язки.

Якщо фізіологічно можливості людини обмежені, то психологічно – безмежні. Вона може вийти на ті ж самі досягнення, або й більші. Оскільки індивідуальності властива гнучкість, це гнучке утворення, вона не стала, а рухлива.

*О.М.Леонт'єв: міжфункціональні органи (функціональні органи, міжфункціональні системи).

Усяка психічна функція є результатом роботи певного органа чи органів. Людські здібності і функції, які відповідають специфічним людським потребам, не закріплюються морфологічно, а складаються онтогенетично в процесі оволодіння

індивідом світом предметів культури. Їх матеріальний субстрат – прижиттєво сформовані стійкі системи рефлексів. Хоча формування складних функціональних рефлекторних систем є вже у тварин, але тільки у людини вони стають дійсними функціональними органами мозку.

Особливості функціональних органів (О.М.Леонтєв):

1/будучи сформованими, вони далі функціонують як єдиний орган. Тому процеси, які вони реалізують, з суб'єктивно здаються як прояв вродженої здібності;

2/стійкість. Хоча вони формуються в наслідок замикання мозкових зв'язків, проте ці зв'язки не згасають як звичні умовні рефлекси. Так, здатність візуалізації дотиково сприйнятих форм, яка формується онтогенетично, при втраті зору не згасає десятки років (хоча ніяке підкріплення відповідним зв'язків в умовах сліпоти неможлива);

3/вони формуються інакше, ніж динамічні стереотипи. Конститууючі їх зв'язки не просто калькують порядок зовнішніх подразників, а об'єднують самостійні рефлекторні процеси з їх руховими ефектами в один складнорефлекторний акт. Спочатку мають розгорнуті зовнішньо-рухові компоненти, які потім загальмовуються, а акт в цілому змінює свою первинну структуру, все більше скорочується і автоматизується. Внаслідок таких послідовних трансформацій виникає стійка констеляція, яка функціонує як цілісний орган, ніби вроджена здібність. Подальше позитивне підкріплення кінцевого ефекту веде ніби до подальшого ущільнення функціональної системи, тобто загальмування все більшої кількості її елементів. Не підкріплення (як це не парадоксально) викликає їх розгортання, розгальмування. Наприклад, при розмові по телефону погіршення чутності, яке підтверджується неотриманням інформації співрозмовником, викликає у комунікатора автоматично повне розгортання артикуляції. А з покращенням чутності – повернення до звичної артикуляції, при якій багато артикуляційних елементів редуковані;

4/відповідаючи одній і тій же задачі, вони можуть мати різну будову. Цим пояснюється майже безмежна можливість компенсацій в сфері розвитку специфічних людських функцій [16, 92–94, 132–140].

**Так, наприклад, при пораненнях передніх відділів потиличної області кори можуть зберегтися елементарні зорові функції, але повністю втратитися здатність читати. Прості вправи не дають помітного відновлення цього порушення. Без використання спеціальних прийомів втрачена здатність може зберігатися іноді роками. Компенсація втраченої здатності читання відбувається шляхом заміни оптико-моторної ланки цієї системи мануально-моторною ланкою. Хворого перенавчають читанню шляхом обведення кінчиком олівця пред'явлених літер, потім шляхом „зорового обведення”; через деякий час система з перебудованою і відновленою вже ланкою інтеріоризується і її функція набуває вигляду звичайного автоматизованого читання [16, 138–139].

НАУКОВІ ФАКТИ: Г.Олпорт про індивідуальність.

Кожна людина – унікальне творіння природи. Точно такої ж, як вона, ніколи не було і не буде. Згадайте відбитки пальців; навіть вони унікальні.

Всі науки, включаючи психологію, схильні нехтувати цим першорядним фактом індивідуальності з причин, які ми розглянемо нижче. З іншого боку, у повсякденному житті нам не загрожує небезпека забути про те, що індивідуальність – вищий знак людської природи. В той час, коли ми бадьорі, і навіть у наших снах ми признаємо людей і маємо справу з ними як окремими відмінними і унікальними індивідуумами. Ми знаємо, що вони народжуються і помирають у певний час і протягом усього свого життя

виявляють свій власний особливий патерн фізичних і психічних рис. Враховуючи унікальність спадковості і оточення кожної людини, інакше і не може бути.

Спадковість.

Природній (сексуальний) метод відтворення гарантує кожному народженому смертному найновіше генетичне оснащення. Теоретично половину нашої спадковості ми отримуємо від матері і половину – від батька. Подумайте, насамперед, про унікальність шлюбу. Один конкретний чоловік із мільярдів чоловіків у світі поєднується шлюбом з однією конкретною жінкою із мільярдів жінок.

В зародкових клітинах людини 48 хромосом, кожна містить близько 30 000 генів. Для успадкування однієї риси необхідний один чи кілька генів. На певній стадії розвитку зародкові клітини піддаються „редукційному поділу” і залишаються із 24 хромосомами, тим самим відкидаючи безліч можливостей для успадкування, оскільки хромосоми володіють різними комбінаціями різних генів. Далі лише один конкретний сперматозоїд (із усіх 300 000 000, які потрапляють у піхву підчас статевого акту), який містить свої власні своєрідні варіанти генів, з'єднується з даною яйцеклітиною, в наслідок чого відбудеться зачаття нового життя. Безглуздо думати, що будь-які два індивідуума на землі (за виключенням тільки ідентичних близнюків, утворених одними і тими ж яйцеклітиною і сперматозоїдом) можуть володіти спільним генетичним матеріалом. Добжанські оцінює кількість можливих комбінацій людських генів з їх можливими мутаціями як „значно більшим, ніж кількість атомів в усьому Всесвіті. Очевидно, тільки безкінечно мала частка можливих генних комбінацій реалізується чи може реалізуватися де-небудь у світі. Таким чином, кожна людська істота є носієм унікального генотипу”.

Із цього вражаючого факту ми заключаємо, що немає двох людей (за можливим виключенням ідентичних близнюків), які мають хоча б можливість однакового розвитку. А якщо до усіх цих генетичних відмінностей ми додамо відмінності у оточенні і переживаннях кожної смертної людини, то ми ще більше утвердимось у своєму висновку.

Однак – і тут ми робимо крок назад – ми не маємо забувати, що гени створюють у всіх представників *Homo sapiens* певні і явні спільні риси. Усі ми володіємо прямоходінням, двома очима і двома вухами, руками і ногами, усі ми двосторонне симетричні (більше чи менше). Наші тіла складаються із одних і тих же хімічних елементів, усі ми здатні відчувати, думати, говорити, уявляти, пригадувати, відтворювати. Виключення рідкі.

Біохімічна індивідуальність.

Ми знаємо, що залози внутрішньої секреції здійснюють глибокий вплив на темперамент, протікання росту, мотивацію. Їх відмінності за вагою і розміром, навіть у *нормальних* межах, величезні. Уільямс наводить наступні приклади варіацій ваги залоз внутрішньої секреції:

гіпофіз – від 350 до 1100 мг;

щитовидна залоза – від 8 до 50 г;

паращитовидні залози – від 50 до 300 мг (кількість долей від 2 до 12); яєчки – від 10 до 45 г;

яєчники – від 2 до 10 г (містять при народженні від 30 000 до 400 000 яйцеклітин);

наднирники – від 7 до 20 г (10-кратні відмінності у товщині кори).

Факт величезної варіативності індивідуальних відмінностей торкається не тільки залоз, але і швидкості метаболізму, реакції на медикаменти, потреби у воді, калії, натрії, кальції, йоді і амінокислотах. Потреба у вітамінах різниться у декілька разів; на одній і тій же дієті у одного моряка розів'ється цинга через недостатність вітаміну С, а у іншого – ні. Люди широко розрізняються за сприйнятливістю до хвороб, за реакцією на кисневе голодування і чутливістю до різних речовин. В одному експерименті визначалась концентрація розчину сулеми, яка викликає подразнення шкіри. Із 35 досліджуваних один дав реакцію на 1 частину сулеми в 100 000 частинах води, ще п'ятеро прореагували на 10 частин; ще 11 – на 30 частин; четверо не реагували ні на жодну застосовану концентрацію.

Не менше різноманітна морфологія нервової системи. У багатьох людей є три групи вісцеральних нервів замість більш звичних двох; патерни зорових нервів майже настільки ж відмінні, як і річкові системи на різних континентах. Близько 15% людей не мають прямого пірамідного нервового шляху у спинному мозку. У деяких індивідів сідничний нерв проходить глибоко і гарно захищений, а у інших він відносно відкритий. Величезні відмінності виявляються і в звичайній анатомії, і в мікроанатомії мозку. В своєму огляді на цю тему Лешлі пише: „Однак навіть наявні обмежені відомості показують, що індивіди вступають в життя з надзвичайно відмінними за своєю структурою мізками, несхожими за кількістю, розмірами і організацією нейронів, а також за більш великими деталями”.

Протягом дванадцяти років Діаборн і Ротні щорічно вимірювали зріст 3 000 дітей. Усі діти *дійсно* росли і більшість демонструвало передпідлітковий стрибок у швидкості росту, але їх індивідуальні індекси так значно відрізнялися, що автори зробили наступний висновок: „...не виявлено і двох дітей, які мали однакові патерни росту”.

За такого діапазону генетичної, структурної і біохімічної мінливості ми маємо очікувати широкі варіації темпераменту, мотивації і взагалі кожної відомої психологічної функції. Деякі люди будуть сприймати життя як гірку ношу, інші – як келих шампанського. Індивідуальні прояви інтелекту, сили і спрямованості різних мотивів приймають у людей усі мислимі форми. Різноманітність інтенсивності і вираження сексуального потягу, продемонстроване гарно відомими дослідженнями, здивувало усіх, хто вважав, що у цій області мотивації переважає одноманітність.

Подумайте на хвилину про значення цієї широкомасштабної індивідуальності людей для їх лікування, будь воно хірургічним, медичним чи психологічним. Терапевт не може успішно слідувати простому „правилу великого пальця”. Ніхто не є нормальним (тобто середнім) більше, ніж по деяким особливостям. Можна сміливо сказати, що ніхто не є середнім за *усіма* своїми ендокринними, анатомічними, нервовими, кортикальними і мотиваційними здібностями.

Розглянувши обговорювану нами проблему, Гете вигукнув: „Здається, природа все поставила на індивідуальність”.

Організована в патерни індивідуальність.

Таким чином, кожна людина тисячами особливостей відрізняється від гіпотетичної середньої людини. Але її індивідуальність – не сума усіх цих окремих відхилень. Це вкрай важливий момент... Візьмемо, наприклад, легені – ваші і мої. Не існує зв'язку ні між вашими легенями і моїми, ні між вашим кортикальним метаболізмом і моїм. Але мої легені дійсно впливають на *мій* кортикальний метаболізм, те ж відбувається і у вас. Моя потреба в калії взаємодіє з моєю потребою в натрії. Ці хімічні потреби можна *порівнювати* з вашими, але у них немає органічного *функціонального зв'язку* з вашими. Це моя спадковість, мої дитячі переживання, мій темперамент, мої якості мозку, емоції, мотиви, частота пульсу, пам'ять, культурна історія і уява пов'язані в єдиному індивідуальному функціонуванні; вони складають одну систему, утворену із різних підсистем.

На нещастя, наука головним чином вивчає мою частоту пульсу у порівнянні з вашою, мої емоції – як відмінні від ваших, мою вагу – як відхилення від норми; вона рідко вивчає мої вагу, пульс, емоції як взаємодіючий *патерн*.

Тому я дуже заперечую проти точки зору, яка прийнята нині у психології. Айзенк сформулював її так: „Для вченого унікальний індивідум – це просто точка перетину ряду кількісних змінних”.

Що означає це твердження? Воно означає, що вченого не цікавить взаємозалежність підсистем всередині цілісної системи особистості. Його цікавлять тільки окремі виміри, за якими можна порівнювати багатьох людей. Його цікавлять серце (ваше і моє) чи легені (ваші і мої), а не взаємодія мого серця з моїми легенями чи вашого серця з вашими легенями. Його цікавить деяка риса (наприклад, інтроверсія), ваша і моя, але не цікавить те, як ваша інтроверсія взаємодіє з іншими вашими рисами, з вашими цінностями вашими

життєвими планами. Згідно цієї точки зору, вченого цікавить не система особистості в цілому, а тільки загальні виміри. Людина залишається просто „точкою відліку”, яка позбавлена внутрішньої структури, зв’язності і одухотвореності. Я не можу погодитися з такими поглядами [27, 217-221].

(Олпорт Г. Психология и индивидуальность // Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды. – М.: Смысл, 2002. – С. 217–231.)

Гетерогенність (нерівномірність, гетерохронність*) розвитку, яка має часовий характер (1) і якісний вимір (2). По-перше, різні психологічні структури визрівають різного часу (довільна увага, довільна пам’ять, увага тощо). Так, пам’ять є однією з центральних психічних функцій в ранньому дитинстві; сензитивний період для розвитку уваги – дошкільний; у підлітковому віці відбувається розвиток мислення в поняттях. Загальною закономірністю, відміченою ще Л.С.Виготським, є те, що кожний віковий період знаменується зміною місця центральної функції для цього віку в системі інших психічних функцій, інші психологічні функції будуються в залежності від неї. (Доречне порівняння з „конами на перегонах”: в заїзді один вершник виривається вперед, за яким тягнуться інші учасники перегонів). Наприклад, мимовільна і довільна пам’ять мають свою динаміку, свою криву розвитку. На різних етапах онтогенезу, як показав це Л.С.Виготський, змінюється місце пам’яті в системі інших психічних функцій: „У віковому онтогенезі змінюється не тільки і не стільки структура пам’яті, скільки змінюється характер функцій, за допомогою яких відбувається запам’ятовування, змінюються міжфункціональні відносини, які пов’язували пам’ять з іншими функціями” [7, 161]. В ранньому дитинстві пам’ять є однією з центральних психічних функцій, в залежності від якої будуються всі інші. Мислення дитини раннього віку багато в чому визначається її пам’яттю, мислити – означає згадувати. Для підлітка ж (з розвитком мислення в поняттях) згадувати – означає мислити [7, 160–162].

*Б.Г.Ананьєв про нерівномірність і гетерохронність розвитку індивідуальності.

Індивідуальний розвиток Б.Г.Ананьєв розглядав як внутрішньо суперечливий процес, який залежить від дії багатьох факторів: спадковості, середовища, виховання, власної практичної діяльності і т.д. Складність структури і поліфакторність розвитку пояснює нерівномірність змін і гетерохронність фаз

розвитку людини на усіх його стадіях. В онтогенезі людини виникають і долаються багато протиріч між спадковістю і середовищем, різними регуляторами життєдіяльності (гуморальними і нервовими, кортикоретикулярними і кортикальними, першосигнальними і другосигнальними), різними системами, органами і тканинами в цілісній структурі організму. Одним із суттєвих проявів внутрішніх протиріч онтогенетичної еволюції треба вважати нерівномірність розвитку різних систем і їх регуляторів” [1, 8, 65].

Узагальнюючи дані різних наук – психології, фізіології, медицини, педагогіки – про явища нерівномірності загальносоматичного, статевого, психічного дозрівання і інволюції у всі періоди онтогенезу, Б.Г.Ананьєв дійшов висновку, що нерівномірність змін і гетерохронність фаз розвитку різних систем характерні для всього онтогенезу і є його загальною закономірністю. Знання цих закономірностей дозволяє активно керувати розвитком: виявляти сензитивні періоди для формування тієї чи іншої функції, виходячи з цього будувати процес навчання, попереджувати раннє старіння і т.п.

Комплексне дослідження дорослої людини показало, що природа психофізіологічного розвитку у період зрілості різномірна і суперечлива. На відміну від більшості дослідників, які описували процес розвитку людини у цьому віці як безперервне зростання функціональної працездатності і продуктивності без будь-яких понижень і криз, Б.Г.Ананьєв розглядає різномірність і суперечливість психофізичного розвитку у період зрілості, вказує на підвищення функціонального рівня різних механізмів діяльності, їх спеціалізацію і зниження, яке аж ніяк не ототожнюється з явищами інволюції, які відбуваються у старості. Безперервне простеження мікрівікових зрушень в межах вікового діапазону показало нерівномірність розвитку різних функцій: підвищення одних суміщається з моментами стабілізації чи навіть пониження інших. Ця суперечлива структура розвитку характеризує як найскладніші утворення (вербальний і невербальний інтелект, логічні і мнемічні функції), так і елементарні процеси (метаболізм) і індивідуальні, зокрема, нейродинамічні показники.

Численні експериментальні дослідження продемонстрували багатомірність і різночасовість явищ старіння в різних системах організму і виявили мікроінволюційні зрушення, які виникають ще до настання старості і поширюються на сенсорні, мнемічні, інтелектуальні і інші функції людини. Однак, геронтологи дійшли висновку, що поряд з мікроінволюційними процесами існують процеси і фактори, які протистоять інволюції і забезпечують повноцінне функціонування людського організму. Саме в період зрілості, який характеризується складними переплетіннями суперечливих тенденцій, закладаються основи довголіття [1, 9–10].

Друге: якісний вимір. Стосовно пам'яті люди поділяються на аудіалів, візуалів, кінестетів, залежно від того, яка сенсорна область є найкращою основою для відтворення (слухова, зорова, моторна). Це стосується не лише пам'яті, людина у всьому така. Що дуже важливо, зокрема, в практичному плані щодо правильного виховання і корекційної роботи. Коли будемо навантажувати те, що розвинене у людини краще, то це потягне за собою розвиток і інших функцій. Якщо ні, то ставимо людину в дискомфортну ситуацію, дискомфортні переживання, і через це – не формується.

Розглянемо другий приклад. Індивідуально-когнітивний стиль діяльності людини в основному пов'язаний з системою комфортних переживань. В широкому розумінні когнітивний стиль є характерним для особистості способом вивчення реальності, у вузькому – це індивідуально-своєрідні способи переробки інформації про своє оточення* [15, 288]. Когнітивні стилі, будучи характеристикою пізнавальної сфери, у той же час розглядаються як прояв особистісної організації в цілому, оскільки індивідуальні способи переробки інформації виявлялися тісно пов'язані з потребами, мотивами, афектами. Нарешті, когнітивні стилі дозволили внести безоціночний погляд на інтелектуальні можливості людини, оскільки прояв будь-якого когнітивного стилю – це „хороший” результат, який характеризує ефективність індивідуальної інтелектуальної адаптації [15, 288].

*Дослідження когнітивних стилів пов'язано із радикальною зміною методичного інструментарію. Якщо в традиційних дослідженнях індивідуальних інтелектуальних відмінностей досліджуваний заздалегідь перетворювався у деякий об'єкт, яким маніпулювали ззовні, то в стильовому дослідженні досліджуваний виступає в якості суб'єкта, який має можливість продемонструвати притаманні йому способи сприймання, аналізу і інтерпретації експериментальної ситуації [15, 289].

Поняття когнітивного стилю формувалось в роботах Х.Віткіна (Г.Уткіна) в межах розвитку уявлень гештальтпсихології про поле (предметне і соціальне оточення) і поведінку у полі. Відносно різних людей фактор впливу поля виявляє себе різною мірою. Зокрема, поведінка одних виявляється більшою мірою підпорядкована полю (полезалежний тип поведінки), тоді як інші орієнтовані на внутрішню активність (полезалежний тип поведінки).

Для полезалежного стилю характерна схильність до інтерперсональної орієнтації, тенденція сприймати зовнішнє оточення як даність. Характерні соціальність, безпосередність спілкування, емпатійні здібності, гнучкість поведінки. Полезалежні люди надають перевагу ситуаціям спілкування перед ситуаціями усамітнення, соціальним джерелам інформації, колективним формам роботи, короткій дистанції спілкування, готові довіряти авторитетам.

Проте не рефлексивні, недостатньо цілеспрямовані. В ситуаціях навчання провідну роль має зовнішнє підкріплення.

Полезалежному стилю характерна схильність до інтраперсональної орієнтації, люди здатні долати зовнішній контекст, більш активно діють спонтанно. Полезалежним характерні автономність, раціональність, вони гарно прогнозують події, рефлексивні. Схильні до індивідуального функціонування, більше покладатися на себе, поведінка більше детермінована внутрішньою мотивацією, інтуїтивно обирають спосіб поведінки з меншою необхідністю взаємодії, краще відповідають на логічні питання (лезалежні – на фактологічні). Самодостатні, можуть надто домінувати, віддаляються від інших, що породжує конфлікти. В ситуаціях навчання провідну роль має наявність внутрішньої мотивації, успішність як правило вища.

Когнітивна простота – складність. Витоки даного когнітивного стилю лежать в теорії персональних конструктів Дж.Келлі. Людина розуміє, інтерпретує, оцінює і прогнозує дійсність на основі певним чином організованої системи особистісних конструктів. Конструкти, які є способом диференціації об'єктів, можуть бути застосовані до оцінки іншої людини, самої себе, конкретної ситуації, реальних предметів. Високий ступінь складності конструктивної системи означає, що дана людина буде своє сприймання ситуації, виокремлюючи в ній велику кількість взаємопов'язаних сторін. Низький ступінь складності конструктивної системи, навпаки, свідчить про те, що інтерпретація і розуміння того, що відбувається, в свідомості даної людини здійснюється у спрощеній формі, на основі оперування обмеженою кількістю даних. Проте дані про зв'язок когнітивної простоти-складності з різними особистісними і поведінковими проявами досить суперечливі. За даними одних досліджень, полюс когнітивної складності пов'язаний з більшою точністю в оцінці себе і інших, більшою ефективністю у спілкуванні, успішністю у рішенні інтелектуальних задач і ін.

Інші ж констатують його співвіднесення із тривожністю, догматизмом, ригідністю, меншою соціальною адаптованістю [15, 301–302].

Що робить людину такою в плані когнітивних стилів? Це система індивідуальних переживань. Щоб людина не робила, вона буде обирати шлях, який даватиме їй комфорт, приємні переживання. Це важливо і в практичному плані. Можна перевчити людину: навчити новим способам інтелектуальної діяльності. На інтелектуальному рівні вона розумітиме їх необхідність, а на внутрішньому рівні буде повертатися до попередніх способів, робитиме те, що буде комфортним. Психолог має працювати на рівні внутрішнього світу.

Активність. Індивідуальність є джерелом саморозвитку людини, дозволяє формувати себе з середини, робить відносно незалежною від випадкових впливів зовнішнього середовища. „Активність” розуміють як протиставлення реактивності (приставка „ре” означає відповідь). Активність – це поведінка, яка іде від людини, ініціюється нею, осмислена, усвідомлена, рефлексивна, часто всупереч стимулу чи потребі, часто ні – як реалізація тих видів активності, які відповідають спрямованості особистості (домінуючим, провідним потребам, мотивам, інтересам). А звідси – рівень і ступінь включеності особистості в різних видах діяльності, особистісний смисл даної діяльності для людини, глибина особистісних змін.

Міра активності, напруженої роботи внутрішнього світу* є показник духовності індивідуальності [36, 119]. Саме внутрішній світ характеризує унікальність кожної особистості, її своєрідність (Б.Ф.Ломов). Ефекти внутрішньої роботи виявляються в діяльності і поведінці як продукти творчості (вчинки, суб’єктивно чи суспільно значимі продукти діяльності, твори тощо). Індивідуальність організовує і перетворює обставини сучасного її середовища, здатна створювати нові обставини власного життя.

Сфера буття (суб’єктна характеристика) індивідуальності – „мій” світ, внутрішній світ, який як відпочаткова даність сформувався в ході розвитку особистості. По мірі того як людина особистісно ставиться до оточуючого

зовнішнього, соціального, „нашого” світу, вони стають частиною „мого” світу, ніби втягуються в нього, стають „подієвими” (рос. – „собитійними”) внутрішньому світу.

Розвиток особистості означає експансію, розширення „мого” світу у часовому, просторовому, соціальному вимірах, а це означає, що індивідуальність набуває свого буття. Отже, становлення індивідуальності виявляється у формі самореалізації особистості. Активність і спосіб інтеграції даної людини у суспільство, з одного боку, безумовно є формою вираження індивідуальності в конкретних соціально-історичних і життєвих обставинах її існування, з іншого – визначають лише межі і можливості розширення „мого” світу, за рахунок цього – різноманітність його змісту, але не ту роботу, яку індивідуальність з цим змістом виконує. Інші люди, продукти матеріального і духовного культури, продукти власної діяльності і сама діяльність, події, враження тощо – усе різноманіття світу – опосередковуються мірою активності, напруженої роботи внутрішнього світу, здатністю зробити їх предметом переживання як переведення в „своє-живе” (М.В.Папуча), інтегрувати у власний внутрішній світ.

Таким чином, основний зміст індивідуальності – внутрішній світ особистості, основна форма діяльності – інтеграція цього світу і як наслідок особистості [36, 123].

Інші люди входять у мій світ не як об’єкти, носії соціальних функцій (ролей), а як інші „життєві” світи (внутрішні світи). Відношення до них – якщо людина існує в моєму внутрішньому світі – не як S–O, а як S–S. Наприклад, щоб стати справжнім батьком, недостатньо виконувати свою роль по відношенню до дитини. А прийняти її таку, яка вона є, приймати її своєрідність, приймати її на рівні внутрішнього світу (з її цінностями, уподобаннями, смаками тощо).

Спілкування на рівні індивідуальності – це взаєморозкриття внутрішніх світів, „обмін” особистісним змістом. То задаймося питанням: якого рівня спілкування (рольового чи на рівні індивідуальності, на рівні внутрішнього

світу, S–O чи S–S) потребують дружба, кохання, сприймання художнього твору?.. (До речі, М.І.Бобнева, вважає, що внутрішній світ людини, який діалогічний за своїм характером, „по суті є інтеріоризованою формою особистісного спілкування” [3, 253]).

*Б.Ф.Ломов про внутрішній світ.

В процесі розвитку індивіда формується внутрішня зв'язність його свідомості, своєрідна, „власна логіка”. Ідеальна форма відображення дає суб'єкту відносну незалежність від безпосереднього моменту. Його поведінка у кожний даний момент визначається не тільки цим моментом, але також попередньою історією і уявленнями про майбутнє, задумами, цілями, думками, спогадами, уявленнями про принципи поведінки, світоглядом і т.д. Усе це в цілому утворює те, що прийнято називати „внутрішнім світом” особистості. Слід відмітити, що поняття „внутрішній світ” іноді вважається ніби несумісним з поняттям відображення. Однак у дійсності він виступає саме як відображення, але складно організоване, „накопичене” протягом життя, яке включає багато рівнів глибини і повноти усвідомлюваного і неусвідомлюваного, емпіричних і теоретичних узагальнень і т.д. Саме внутрішній світ характеризує унікальність кожної особистості, її своєрідність. Ця своєрідність виявляється у більш простих феноменах відображення лише тією мірою, якою вони пов'язані з внутрішнім світом особистості [18, 125].

(Ломов Б.Ф. Сознание как идеальное отражение // Психология сознания / Сост. и общая редакция Л.В.Куликова. – СПб.: Питер, 2001. – С. 125. – (Серия „Хрестоматия по психологии”).

**Людина живе у безкінечно складному світі, у безлічі світів, серед яких Юрген Хабермас виокремлює три основні: 1/зовнішній світ, 2/соціальний світ („наш світ”, до якого разом зі мною входять і інші люди), 3/внутрішній світ („мій світ”, індивідуальність і неповторність „мого” існування) [36, 106–111].

***Радимо почитати:

Папуча М.В. Внутрішній світ людини та його становлення: [наукова монографія] // М.В.Папуча. – Ніжин: Видавець Лисенко М.М., 2011. – 656 с.

Таким чином, розглядаючи особистість як „мій”, неповторний внутрішній світ, ми переходимо до погляду на людину як на індивідуальність. Розвиток особистості знаходить своє логічне продовження у формуванні індивідуальності.

3.ТЕОРІЇ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ.

Борис Герасимович Ананьев (1907 – 1972) – радянський психолог, візитною картою наукової школи якого став комплексний підхід до дослідження людини, за якого буття людини як індивіда, індивідуальності, суб'єкта діяльності і особистості стало предметом наукового дослідження. Найбільш повно результати теоретичних і експериментальних досліджень Б.Г.Ананьева і його співробітників викладені в книзі „Человек как предмет познания”. Б.Г.Ананьев відомий також своїми працями в області чуттєвого сприймання, вікової, диференційної психології, дослідженнями психології спілкування, проблемами відновлення працездатності поранених. На початку 70-х років Б.Г.Ананьев задумав книгу „Человек как предмет воспитания”, однак виконати задумане йому не вдалося.

Одиничну людину як індивідуальність можна зрозуміти як єдність і взаємозв'язок її властивостей як особистості і суб'єкта діяльності, в структурі яких функціонують природні властивості людини як індивіда*.

*Вже на мікрорівні психічного аналізу будь-який психічний процес формується як „певна констеляція психофізичних функцій (сенсорних, мнемічних, вербальних, тонічних і т.д.), дій з різними операціями (перцептивних, мнемічних, логічних і т.д.) і мотивації (потреб, установок, інтересів і ціннісних орієнтацій)” [1, 96]. Таким чином, вже при описанні психічного процесу об'єднуються індивідні, суб'єктні і особистісні характеристики.

За Б.Г.Ананьевим, **компонентами** індивідуальності є:

- властивості індивіда,
- властивості суб'єкта діяльності,
- властивості особистості.

В кожній із підструктур індивідуальності є відмінності, які можна розглядати з точки зору **цілісності, неповторності, гетерогенності**.

Загальним ефектом злиття інтеграції усіх властивостей людини як індивіда, особистості і суб'єкта діяльності є індивідуальність з її цілісною організацією і саморегуляцією. Утворення індивідуальності і обумовлений нею єдиний напрямок розвитку індивіда, особистості і суб'єкта в загальній структурі людини стабілізують цю структуру і є важливими факторами високої життєздатності і довголіття [1, 73].

Кожна із цих груп властивостей є відкритою зовнішньому світу (суспільному життю, створеному людьми в їх суспільному розвитку, культурному, природньому середовищу, Всесвіту). В постійній активній взаємодії людини із світом – природою і суспільством – здійснюється індивідуальний розвиток людини. Але індивідуальність як цілісне утворення є системою не тільки відкритою зовнішньому світу, а й системою закритою*, замкненою внаслідок внутрішнього взаємозв'язку її властивостей (індивіда, суб'єкта діяльності, особистості), із складною структурою внутрішнього світу [1, 170–171]. У даному контексті справедливе зауваження В.М.Бехтерева: „Світ будується у формі замкнених систем, являючи собою особливі індивідуальності. Кожна індивідуальність може бути різної складності, але вона є завжди певною гармонією частин і володіє своєю формою і своєю відносною стійкістю системи... Гармонія частин є основа індивідуальності” [1, 171]. Саме в цих явищах ніби замикається внутрішній контур регуляції усіх властивостей людини як індивіда, особистості з її безліччю суперечливих ролей і суб'єкта різних діяльностей. У такій відносно замкненій системі, „вбудованій” у відкриту систему взаємодії із світом, утворюється певна взаємовідповідність тенденцій і потенцій людини, самосвідомість і „я” – ядро людської особистості. Таким чином, індивідуальність є відносно стійкою цілісною закритою, і, одночасно, відкритою динамічною системою.

*Завдяки суперечливому поєднанню в людині властивостей відкритої і закритої системи її свідомість є одночасно суб'єктивним *відображенням* об'єктивної дійсності і *внутрішнім світом особистості*. В цьому відносно уособленому від оточуючого внутрішньому світі складаються комплекси цінностей (життєвих планів і перспектив, глибоко особистісних переживань), певна організація образів і концептів, домагань і самооцінки.

Але внутрішній світ, звичайно, якщо це не „світик” обивателя, не затишне вмістилище загубленої у світі індивідуальності, як вважає екзистенціалізм. Внутрішній світ людини працює, і міра його напруженої роботи (переробки досвіду, вироблення власних позицій і переконань, шляхів самовизначення і т.д.) є показником духовного багатства індивідуальності. Ефекти його роботи шляхом екстеріоризації виявляються у поведінці і діяльності як продукти творчості. Через складні переходи різними видами зв'язків із закритої системи у відкриту людина вносить свій неповторний вклад в матеріальну і духовну культуру людства. Ще Гегель у „Феноменології духа” відмітив суперечність між *натуральною індивідуальністю* з комплексом „неповторних” природних заданих властивостей і „індивідуальністю, яка бачить себе реальною у собі самій і для себе самої”, тобто, володіє самосвідомістю, „я”. Ця істинна індивідуальність, за Гегелем, „*вкладає свою сутність у твір*” шляхом діяльності [1, 172].

Б.Г.Ананьєв припускає, що саме явища екстеріоризації внутрішнього світу людини, його об'єктивація в процесах практичної діяльності може стати основою об'єктивного дослідження індивідуальності [1, 172].

В індивідуальності інтегруються **3 форми розвитку**:

- **онтогенез** (основна форма розвитку індивідних властивостей);
- **історія виробничої діяльності в суспільстві** (основна форма розвитку суб'єктивних властивостей);
- **життєвий шлях** (основна форма розвитку особистісних властивостей)*.

***Онтогенез** – індивідуальний розвиток організму від зародження до смерті. У психології онтогенез – індивідуальний фізичний і психічний розвиток особи [37, 111].

Історія виробничої діяльності в суспільстві – включення людини в основні види діяльності, починаючи з гри, учіння, закінчуючи працею (передусім, професійною діяльністю).

Життєвий шлях людини, за Б.Г.Ананьєвим, це історія формування і розвитку особистості у певному суспільстві, *сучасника* певної епохи і *ровесника* певного покоління. Разом з тим фази життєвого шляху датуються історичними подіями, зміною способів виховання, зміною образу життя і системи відношень, сумою цінностей і життєвою програмою – цілями і смыслом життя даної особистості. Фази життєвого шляху накладаються на вікові стадії онтогенезу, причому такою мірою, що на сьогодні окремі вікові стадії означаються саме як фази життєвого шляху (наприклад, дошкільне, шкільне дитинство). Практично ступені суспільного виховання, освіти і навчання складають сукупність підготовчих фаз життєвого шляху [1, 67].

**Суб'єктивна картина життєвого шляху вибудовується відповідно індивідуальному і соціальному розвитку, який вимірюється у біографічно-історичних датах, що набувають значення подій. Це події зовнішнього середовища (об'єктивні події, які не залежать від людини – історичні події, зміни складу родини

тощо), біографічні, поведінки (вчинки), внутрішнього життя, події-враження. Якщо події дійсності породили переживання людини, істотно вплинули, змінили хід життєвого шляху особистості, то такі враження є подіями. Є враження і пов'язані з ними переживання, які не вплинули на хід життя людини. Наприклад, історична подія може мати різний ступінь значимості для людини: для одних – це поворотна вузлова подія в житті, людина включена в історичний час, для інших – ні. Подією може стати (а може так і не пережитися) народження дитини, вступ до вузу, акт поведінки (вчинок в теорії В.А.Роменця) тощо. З часом індивідуальність стає регулятором власного розвитку, гармонії її властивостей [36, 118–119].

*** Радимо почитати:

1.Титаренко Т.М. Поняття життєвого шляху особистості. Подія як вузловий момент життєвого шляху. Прогнозування й планування життєвого шляху // Основи практичної психології / В.Панок, Т.Титаренко, Н.Чепелева та ін. – К.: Либідь, 2001. – С.136–149; 149–155; 177–206.

2.Папуча М.В., Михайлова О.И. Жизненный путь человека // Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції „Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність.” – К.: Либідь, 2006. – С. 407–415.

3.Рубинштейн С.Л. Человек как субъект жизни // Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб.: Питер, 2003. – С. 366–378;

4.Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – 373 с.

Старт, кульмінація і фініш індивідних, суб'єктних і особистісних властивостей не співпадають у віковому розвитку*. Індивідуальність формується генетично пізніше: є результатом суперечливої динаміки розвитку, взаємодії, взаємопроникнення цілісної системи, її властивостей в процесі онтогенезу і життєвого шляху. Сфера буття (суб'єктна характеристика) індивідуальності – „мій” світ, внутрішній світ відпочатково формується в ході розвитку особистості.

*Індивід „починається” задовго до народження, і вже новонароджений має певну історію розвитку. Вихідний момент онтогенезу – зігота і весь процес ембріогенезу з його двома фазами (ембріону і плоду), ряд метаморфоз, які відбуваються у внутрішньоутробному періоді. Ще глибші витоки можна прослідкувати у філогенезі і спадковості, що передаються через батьківську пару [1, 68].

Початок особистості – тривалий і багатофазний процес ранньої соціалізації індивіду, найбільш інтенсивно протікає на 2-3 році життя. У подальшому становлення особистісних властивостей протікає нерівномірно і гетерохронно, відповідно засвоєнню ролей і зміні позицій дитини в суспільстві. Ця гетерохронність особистісного формування накладається на гетерохронність дозрівання індивіду і посилює загальний ефект різночасовості основних станів людини. Формування початкових властивостей особистості пов'язано з утворенням постійного комплексу соціальних зв'язків, які регулюються правилами і нормами; засвоєнням засобів спілкування із його знаковим апаратом (насамперед, словниковою і граматичною будовою мови), предметної діяльності з її соціальними мотивами, усвідомленням сімейних і інших ролей [1, 69–70].

„Особистість” завжди молодша „індивіда” в одній і тій же людині. Історія особистості, чи життєвий шлях, хоча відмічається датою народження, але починається набагато пізніше. Основні віхи життєвого шляху, особливо на ранніх етапах, співпадають із стадіями онтогенезу – дитячий садок, школа, далі більш широке коло соціальних зв’язків, включення особистості до сучасних їй соціальних інститутів і спільнот відкривають доступ до історії людства, до програм її майбутнього.

Становлення людини як особистості пов’язано з досить високим рівнем нервово-психічного розвитку, що є необхідною внутрішньою умовою цього становлення. Під впливом соціального середовища і виховання складається певний тип відображення, орієнтації у оточуючому світі і регуляції рухів у дитини, формується свідомість, тобто найбільш загальна особливість людини як суб’єкта пізнання. Ще до самостійного пересування і активного мовлення складаються необхідні для предметної діяльності сенсомоторна структура і найбільш загальні типи предметної дії рук. Одночасно із властивостями суб’єкта пізнання формуються властивості суб’єкта діяльності.

Соціальний розвиток людини не обмежується формуванням особистості – суб’єкта суспільної поведінки і спілкування, а разом з тим є формуванням людини як суб’єкта пізнання і діяльності, починаючи з гри, учіння, закінчуючи працею (якщо йти за відомою класифікацією видів людської діяльності). Перехід від гри до учіння, зміна різних видів учіння, підготовка до праці в суспільстві і т.д. – це одночасно стадії розвитку властивостей суб’єкта пізнання і діяльності, зміна соціальних позицій... У формуванні людини виявляються розбіжність мотивів поведінки і пізнавальних інтересів, тенденцій особистості і її потенцій як суб’єкта пізнання і діяльності.

Не менш складним, ніж об’єктивне визначення „початку” індивіду, особистості, суб’єкта діяльності і гетерохронності усіх цих станів формування людини, є встановлення об’єктивних критеріїв зрілості. Настання зрілості людини як індивіду (фізична зрілість), особистісна (соціальна зрілість), суб’єкта пізнання (інтелектуальна) і праці (працевдатність) не збігаються у часі.

Ще більше виражена гетерохронність фіналу людського життя. Таким фіналом для індивіду є смерть, з якою закінчується усяке матеріальне існування і усі інші стани людини як особистості і суб’єкта діяльності. Однак, історична, творча особистість, яка залишила нащадкам визначні матеріальні і духовні цінності, набуває соціального безсмертя, ідеальна форма існування якого виявляється реальною силою суспільного розвитку.

Парадокс завершення людського життя полягає в тому, що у багатьох випадках ті чи інші форми людського існування завершуються ще за життя індивіду, тобто їх „вмирання” настає раніше, ніж „фізичне одряхління” від старості. Так трапляється, коли людина сама рухається у напрямку соціальної ізоляції, поступово відмовляється від багатьох функцій і виконуваних нею соціальних ролей. Поступове звільнення від обов’язків і пов’язаних з ними функцій приводить до відповідного звуження об’єму особистісних властивостей, деформації структури особистості.

Наукові дані про довгожителів, зокрема, вказують на їх живий зв’язок із сучасністю (а не соціальну ізоляцію), опір зовнішнім і внутрішнім умовам, які сприяють ізоляції (майже повна відсутність ровесників, різке зниження зору і слуху і т.д.). В той час як у багатьох пенсіонерів одразу починається драматичний період вмирання особистості. Порівняно з довгожителами деякі „початківці” пенсіонери у 60-65 років здаються одразу старіючими, страждають від утворених вакуумів і почуття соціальної неповноцінності. Явища такої деперсоналізації приводить до функціональних нервових і серцево-судинних захворювань (психогенних захворювань). Подібні явища можна назвати деформацією особистості. Така

деформація – наслідок докорінної зміни образу життя і діяльності, статусу і ролей. Раптове блокування всіх потенціалів, пов'язане з припиненням професійної праці, викликає глибокі зміни в структурі людини як суб'єкта діяльності, а тому і особистості [1, 70–72].

В останні десятиліття людського життя гетерохронність станів особистості і суб'єкта діяльності зменшується, а їх взаємозалежність у часі посилюється. Але тим більше зростає дистанція між ними і часовими характеристиками людини як індивіда. Той чи інший ступінь збереження, деградації чи повного одряхління є функцією не тільки віку, а й соціально-трудової діяльності, тобто продуктом не тільки онтогенетичної еволюції, а й життєвого шляху людини як особистості і суб'єкта діяльності [1, 73].

В ході онтогенетичного розвитку і життєвого шляху індивідуалізація організму і особистості прогресує (!), охоплюючи всі рівні цього розвитку [1, 177]. Сфера індивідуальних відмінностей розширюється, обумовлюючи кожного разу становлення дійсно неповторної унікальної конфігурації живої особистості – її індивідуальність.

Реальний індивід суперечливий, його численні властивості різноспрямовані. Тому онтогенетичні зміни вікових періодів можна визначати при вивченні індивіда в цілому і індивідуальної мінливості його частин. Ще численніші суперечливі зв'язки виявляються в розвитку особистості і психологічній структурі людини. Єдність індивідуальності і суперечливість її численних станів складають дві сторони однієї і тієї ж закономірності [1, 177–178].

* * *

Мерлін Вольф Соломонович (1892 – 1982) – радянський психолог, пафос усієї наукової творчості якого складає проблема індивідуальності. Стратегія наукового задуму полягала в тому, щоб опираючись на теоретичні і емпіричні (насамперед, експериментальні) *основи*, подолати „клочковатість” на той час центрального розділу психології – психології особистості, розвивати піонерський напрямок „людинознавства” (Б.Г.Ананьєв) – пізнання індивідуальності.

Мерлін В.С. народився у Могільові, у сім'ї учителя. Закінчив психологічне відділення Ленінградського педагогічного університету ім.О.І.Герцена, відділення логіки і психології. Працював у Ленінградському інституті наукової педагогіки, Ленінградському, Саратовському, Свердловському педінститутах, Казанському університеті, Пермському педінституті. І всюди завдяки його науковому і педагогічному таланту виростили учні, створювалися наукові школи [Мерлін, С. 5-21].

Автор більше 250 наукових робіт, зокрема, „Очерк теории темперамента” (1964), „Экспериментальная психология личности” (1968), „Очерк психологии личности” (1959), „Очерк интегрального исследования индивидуальности” (1986).

В.С.Мерлін розглядає **індивідуальність** як *систему властивостей людини з боку її індивідуальної своєрідності, починаючи з біохімічних властивостей організму і закінчуючи соціальним статусом людини*. Кожна властивість в одних своїх проявах, залежно від одних умов виявляється як типове, в інших – як індивідуально-своєрідне, єдине, неповторне. Наприклад, потреба в досягненнях досліджуваного є соціально типовою, якщо судити про неї за частотою відповідних висловлювань про малюнок ТАТ, на якому зображена ситуація змагання. Але якщо судити про потребу в досягненнях за рівнем домагань, то вона індивідуально своєрідна, оскільки закономірно пов'язана з індивідуальними особливостями психодинаміки людини [24, 23].

Кожна окрема властивість людини індивідуальна також за ступенем вираженості, кількісно. Індивідуально неповторне поєднання типових властивостей у кожної окремої людини: біохімічних, соматичних, нейродинамічних, властивостей особистості і т.д. Тому інтегральна індивідуальність – не сукупність особливих властивостей, відмінна чи протилежна іншій сукупності, а особливий, індивідуально-своєрідний характер зв'язку між усіма властивостями людини [24, 19].

Інтегральна індивідуальність – це цілісна характеристика індивідуальних властивостей людини [24, 19].

Людині притаманна безмежна кількість властивостей і особливостей. Очевидно, що така нескінченність не може бути об'єктом спеціального вивчення. Щоб дослідження індивідуальності було інтегральним, досить вивчити зв'язки між обмеженою кількістю індивідуальних властивостей, але властивостей різних ієрархічних рівнів. Під різними ієрархічними рівнями треба розуміти такі, які визначаються різними закономірностями [24, 28]. В якості представників різних рівнів необхідно обирати не будь-які ізольовані властивості, а лише такі комплекси, які визначають закономірну, відносно замкнену систему. Наприклад, для нейродинамічного рівня такими зразками можуть бути показники сили і лабільності, оскільки їх поєднання характеризує тип нервової системи. Для психодинамічного – емоційність і екстраверсія-інтроверсія, оскільки їх поєднання характеризує тип темпераменту.

Інтегральна індивідуальність – це форма реального буття людини як суспільної істоти [24, 33].

Не існує такого ієрархічного рівня індивідуальності, властивості якого не залежали б від соціально типових умов. Навіть біохімічні індивідуальні властивості (підвищення змісту стероїдів в сечі) пов'язані із соціально типовими стресовими ситуаціями в економічному, політичному житті соціальної групи. В дослідженні Р.У.Жерара (1969) було показано, що „норадреналінові” досліджувані виховувалися у середовищі бостонського вищого світу. На більш високих рівнях – відношеннях особистості, міжособистісних відношеннях у соціальній групі – значення соціально типових умов настільки очевидна, що не потребує фактичних ілюстрацій. Але соціальна обумовленість кожного ієрархічного рівня з необхідністю передбачає, що їх поєднання, яке характеризує інтегральну індивідуальність, також соціально обумовлене [24, 33].

В чому особливості детермінації індивідуальності? Особливість детермінації індивідуальності людини не в тому, що вона відрізняється від детермінації матеріального світу. Навпаки, такий же тип детермінації притаманний будь-якій складній багаторівневій системі у матеріальному світі, наприклад цілісній характеристиці нашої планети.

Які принципи дозволяють розкрити детермінацію будь-якої інтегральної індивідуальності в матеріальному світі? Будь-яке стійке цілісне утворення в природі чи суспільстві являє собою велику систему, яка саморозвивається і саморегулюється, визначається взаємодією неосяжної безлічі умов. Саморегуляція і саморозвиток великої системи можливі лише тому, що вона складається із декількох відносно замкнених підсистем, які знаходяться в ієрархічному співвідношенні одна з одною. Відносна замкненість кожної з підсистем забезпечує їй відносну автономність від інших підсистем і тим самим достатню кількість ступенів свободи на численні зовнішні впливи. Ієрархічне співвідношення підсистем забезпечує їх координацію і спрямований характер діяльності великої системи [24, 36].

Індивідуальність - це складна ієрархічна саморегульована система [24, 210].

В.С.Мерлін виокремлює наступні рівні системи інтегральної індивідуальності:

1. Система індивідуальних властивостей організму. Її підсистеми:
 - біохімічна;
 - загальносоматична;
 - властивості нервової системи (нейродинамічна).
2. Система індивідуальних психологічних властивостей. Її підсистеми:
 - психодинамічна (властивості темпераменту);
 - психологічні властивості особистості.
3. Система соціально-психологічних індивідуальних властивостей. Її підсистеми:
 - соціальні ролі в соціальній групі і колективі;
 - соціальні ролі в соціально-історичних спільнотах (клас, народ) [24, 50].

На сьогоднішній день ми не знаємо складу всіх частин і всіх відношень інтегральної індивідуальності. Експериментальні дані є лише про

взаємовідношення деяких із цих рівнів [24, 50]. Ієрархічні рівні інтегральної індивідуальності виникають на різних етапах філогенезу і онтогенезу [24, 210].

Між властивостями різних ієрархічних рівнів індивідуальності існують багато-багатозначні зв'язки (рос. „много-многозначные” – термін В.С.Тюхтіна) і однозначні між властивостями одного рівня* [24, 209]. Обидва типи зв'язків не залишаються статичними, незмінними протягом життя. Вони виникають і розвиваються в онтогенезі. Так, на ранніх ступенях онтогенезу у старших дошкільників їх не вдалося встановити. Вперше відмінність між ними була виявлена у молодшому шкільному віці. В процесі розвитку однорівневі зв'язки (наприклад, між властивостями темпераменту) усе більше диференціюються в ортогональні (незалежні) фактори, кількість таких факторів збільшується. Різномірні зв'язки (наприклад, між властивостями нервової системи і темпераменту) стають усе більше багато-багатозначними. Збільшується кількість корелюючих одна з одною різномірних властивостей. В певному сенсі ці два типи розвитку відповідають тому, що Х.Віткін назвав диференціацією і інтеграцією в розвитку індивідуальних властивостей людини [24, 210].

*Виокремлені ієрархічні рівні індивідуальних властивостей підпорядковуються різним закономірностям. Багато-багатозначність виключає можливість редукції закономірностей одного рівня до закономірностей іншого рівня. Біохімічні індивідуальні властивості не детермінують властивості нервової системи, і, навпаки, властивості нервової системи не визначають індивідуальні біохімічні властивості організму. Те ж стосується і інших ієрархічних рівнів. Між деякими ієрархічними рівнями є специфічні форми зв'язку. Так, зв'язки між властивостями нервової системи (які характеризують її типи) гомоморфні зв'язкам психологічних властивостей, які характеризують тип темпераменту. Але між зв'язками властивостей особистості і особистісним статусом немає гомоморфності, а є координованість. На сьогодні ці специфічні типи зв'язків відомі лише для небагатьох ієрархічних рівнів індивідуальності [24, 211].

Завдяки багато-багатозначним зв'язкам між властивостями різних ієрархічних рівнів індивідуальності і однозначним зв'язкам між індивідуальними властивостями одного й того ж ієрархічного рівня досягається відносна замкненість і відносна відкритість кожного рівня. Така

організація великих систем, як показують Л.Берталанфі і У.Ешбі, забезпечує їх оптимальну саморегуляцію і саморозвиток у складних і швидко змінних умовах. Одні і ті ж властивості якого-небудь ієрархічного рівня залежно від змін зв'язку із властивостями інших рівнів можуть виконувати різну пристосувальну функцію. Наприклад, якщо у дитини слабка нервова система пов'язана з тривожністю темпераменту і тривожністю очікувань стосовно ровесників, то стихійне соціальне пристосування здійснюється шляхом ізоляції дитини у групі, шляхом захисних реакцій проти негативних дій групи. Якщо цей зв'язок долається засобами виховання, то слабка нервова система і тривожність виражаються в особливій пунктуальності при виконанні вимог ігрової ролі і сюжету [24, 212]. Звідси висновок про те, що проблеми оптимізації діяльності людини (навчання, праця, спорт, організація колективу) найбільш успішно вирішуються тоді, коли суб'єктом активності розглядають індивідуальність*.

*Є.О.Клімов у вступній статті до „Очерку интегрального исследования индивидуальности” підкреслює цінність думки свого вчителя про „бережне ставлення до своєрідності особистості” (а не підгонка різних людей під один „найкращий” зразок) в процесі виховання. Аналізуючи теоретичну значимість проблеми індивідуальності в контексті соціальних проблем свого часу, Є.О.Клімов висловлює думку, яка зберігає свою актуальність і в розбудові сучасного суспільства. „Індивідуальна своєрідність – одна із умов кооперації людей, а значить, і існування колективу”. І далі ставить питання гостріше: „Суспільство однакових людей – не ідеал, а нонсенс” [14, 14].

Первинною опосередкованою ланкою між різними рівнями системи інтегральної індивідуальності є **індивідуальний стиль життєдіяльності чи діяльності**. Це „своєрідний інструмент індивідуальності” як саморегульованої системи. При його засвоєнні утворюється така система елементів життєдіяльності чи діяльності, яка компенсує і долає негативний вплив яких-небудь індивідуальних властивостей (див.: С. 64-68). Але індивідуальний стиль діяльності не єдина опосередкована ланка різнорівневих зв'язків, в дослідженнях він виступав лише як первинна ланка. Завдяки його засвоєнню підвищується ефективність діяльності, посилюється позитивна мотивація, змінюється особистісний статус. Кожна із цих ланок в

свою чергу обумовлює зміну різнорівневих зв'язків індивідуальних властивостей. Проте, коли індивідуальний стиль виступає першою ланкою у детермінації різнорівневих зв'язків, то він стає визначальним у створенні нової системи властивостей [24, 212–213].

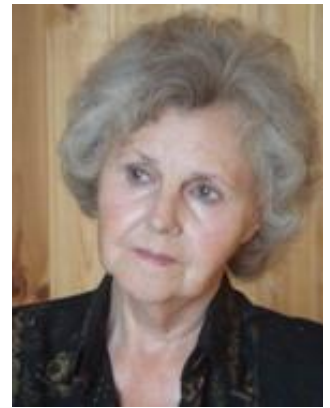
Первинною опосередкованою ланкою між різними рівнями системи є індивідуальний стиль життєдіяльності чи діяльності.

Індивідуальність виражається у тій неповторній психологічній атмосфері, яка створюється навколо кожної людини в контактній соціальній групі. Це виявляється у суб'єктивному відгуку групи на індивідуальність і її впливі на свідомість і діяльність оточуючих людей*.

*В.С.Мерлін виокремлює нове цікаве питання про метаіндивідуальність і інтраіндивідуальність. Метаіндивідуальність є психологічною характеристикою відношень оточуючих людей до даної конкретної індивідуальності. Обумовлюється особливостями соціальної групи, конкретної ситуації. Інтраіндивідуальність визначається всією історією особистості, зокрема, спадковими передумовами. Перша є більш динамічною, пластичною, друга – більш стійкою. Перша є предметом соціальної психології, друга – загальної і диференційної психології [24, 111].

У людини є особливий, універсальний мотив завжди залишатися індивідуальністю, захищати свою індивідуальність, ставати усе більше гармонійною індивідуальністю [24, 217].

* * *

Собчик Людмила Николаевна – російський психолог, провідний спеціаліст в сфері психології особистості, індивідуальності і психологічної діагностики. Гостро поставила проблему пошуку адекватного теоретичного і практичного підходу дослідження особистості в галузі практичної психології індивідуальності*. Автор оригінальних авторських особистісних тестів, власних версій відомих психодіагностичних тестів**. Автор більше 100 наукових робіт, зокрема, „Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики” (1997).

* Радимо почитати:

Папуча М.В., Кричковська Т.Д. Особистість: розвиток, соціалізація, виховання. – Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ ім. М.Гоголя, 2001. – С. 15–18.

** Л.М.Собчик створила оригінальні особистісні тести: Рисованный апперцептивный тест РАТ, Индивидуально-типологический опросник ИТО, Вербальный фрустрационный тест ВФТ, метод сравнения парных таблиц МСПТ; модифікувала і рестандартизувала відомі зарубіжні тести: Стандартизованный многофакторный метод исследования личности СМИЛ (адаптированный тест ММРІ), метод цветовых выборов МЦВ (модифицированный восьмицветовой тест Люшера), метод диагностики межличностных отношений ДМО (модифицированный тест Лири), метод портретных выборов МПВ (модификация теста восьми влечений Сонди), мотивационный тест Хекхаузена, интеллектуальные тесты Векслера, Кеттела, Айзенка-Горбова.

Л.М.Собчик розробила концепцію цілісного розуміння особистості, в основі якої лежить **теорія провідних тенденцій***. Теорія провідних тенденцій дозволяє розглянути структурні компоненти (провідні тенденції) у цілісному портреті людської індивідуальності, що дозволяє продуктивно вирішувати проблеми в площині практичної психології індивідуальності.

* Л.М.Собчик про співвідношення понять особистість, індивід, індивідуальність:

Особистість – це досить ємке поняття, яке охоплює в цілому психологічну і соціальну активність людини в її неповторній індивідуальності. Термін *індивідуальність* має спільний корінь із терміном *індивід*, але за своєю суттю вони не тотожні. Індивід – це людина як представник виду, яка володіє біологічними, даними від природи властивостями. Індивідуальність – це ті особливості, які надають своєрідність і певний стиль психологічному патерну (малюнку) конкретної людини.

Така точка зору на особистісну індивідуальність йде врозрід з думкою тих психологів, яким особистість уявляється як певний усереднений образ, який відповідає швидше соціально бажаній моделі вихованої, цілеспрямованої (в межах покладених зверху обмежень), законотворчій людини, яка не виявляє своєї індивідуальності через острах вступити в розбіжність з оточенням [43, 18-19].

** Індивідуальність людини, маючи укорінення у генетичній передиспозиції, послідовно забарвлює своєю своєрідністю і темперамент, і характер, і вершинні рівні особистості. Формування індивідуально-особистісних властивостей відбувається в процесі осягнення конкретною людиною інформації про себе і оточуючий світ засобом притаманного їй індивідуального стилю, який забарвлює певним чином її емоційні, мотиваційні, когнітивні і комунікативні характеристики.

Інтеграція спершу аморфних, слабо структурованих властивостей відбувається під потужним впливом оточуючого середовища, тобто того соціуму, в якому вже закріпилися і стали закономірністю історико-культурні основи, мораль і моральні устої. Однак вплив соціуму опосередковується індивідуальними стильовими особливостями людини на свій манер. Особистість народжується у муках, постійно знаходиться у лежцатах вибору „Бути чи не бути”: реалізуватися, здійснюючи свої наміри, здійснюючи власні прагнення, вирішуючи проблему – залишитися собою, вступаючи у конфлікт із оточенням і мораллю соціуму, чи піддатися тиску загальноприйнятих нормативів, що змушують людину відповідати соціально бажаній моделі.

Прийнято вважати, що соціалізація особистості – це неодмінно благо. ... Соціальне середовище як найближче коло спілкування може і облагороджувати, а може і одурманювати людську натуру. Усереднена модель соціально бажаної особистості у тоталітарному суспільстві являє собою досить примітивний патерн, в якому табується творча самостійність і присутній однотипний шаблон поведінки і ціннісної орієнтації. Тому при розгляді процесу формування особистості не слід враховувати соціальний фактор як однозначно позитивний аспект, треба підходити до цієї проблеми диференційовано, сприймаючи оцінку соціуму через призму культурно-історичних, етико-моральних і філософських позицій [43, 19].

Фактор відстоювання свого індивідуального стилю також не є самоціллю без врахування певного соціально-психологічного контексту. Будь-яка крайність (виняткове протистояння чи повне підкорення соціальним нормативам) приводить особистість до краху. Крім того, те напруження, яким супроводжуватиметься пригнічення індивідуальності, може стати підґрунтям для розвитку невроту чи соматичних порушень. Життя людини – це складний процес балансування між потребою у самореалізації, з одного боку, і прагненням не ввійти у конфлікт з соціальними нормативами – з іншого. Кожна людина народжується, щоб відбутися як індивідуальність, але не у всіх вистачає рішучості (і гнучкості!) щоб її проявити [43, 20].

Із широкого спектру вражень про оточуючий світ кожна людина у притаманний їй індивідуальний спосіб сприймання обирає і засвоює певну інформацію, акцентуючи увагу на одних явищах і нехтуючи іншими. „Ця

індивідуальна вибірковість по відношенню до явищ оточуючого світу і власний стиль засвоєння інформації створюють базу для формування різних, по-своєму неповторних особистостей навіть при однакових умовах середовища” [43, 28]. В основі цієї вибірковості лежить одна чи кілька провідних тенденцій, які пронизують усі рівні особистості*: біологічний, характер і найвищі „вершинні” рівні (спрямованість і ієрархію цінностей).

* Особистість, за Л.М.Собчик, – це відкрита зовнішньому досвіду саморегульована система, в якій на усіх рівнях розвитку і формування самосвідомості виявляється провідна тенденція, яка надає індивідуального забарвлення таким структурним компонентам як мотиваційна спрямованість, емоційна сфера, стиль мислення і спосіб спілкування з оточуючими. Особистість відкрита зовнішнім впливам і має властивість динамічності, реагуючи на зміни середовища в межах індивідуально окресленого діапазону мінливості, що робить структуру особистості адаптивною і витривалою до стресу. Вищі рівні самосвідомості, соціальна спрямованість і ієрархія цінностей індивіда формуються не тільки виключно під впливом соціуму, а залежать також від індивідуального тропізму, тобто вибірковості, неусвідомленого потягу, що значно обмежує кількість ступенів вибору конкретної людини при освоєнні нею різноманіття оточуючого світу [43, 30-31].

Поняття „**провідна тенденція**” – ємкіше і динамічніше, ніж „риси”, „властивість”, „стан”. Воно включає їх і визначає напрямки їхньої трансформації у різні періоди життя і на різних рівнях самосвідомості. „Провідна тенденція” включає в себе і умови формування певної особистісної властивості і саму властивість, predisпозицію до стану, який може розвинути як продовження даної властивості під впливом середовища [43, 28–29]. Наприклад, підвищена тривожність як конституційна властивість веде до формування підвищеного рівня тривожності як індивідуально-особистісної риси і легко переростає у стан тривоги за несприятливої ситуації. Раціональне виховання (чи доцільно підібрана психотерапія) можуть сприяти посиленню контролю над тривожністю, успішному оволодінню ситуацією. Навпаки, неадекватні методи соціального впливу можуть посилювати цю тривожність, що ускладнює адаптацію особистості до складних умов.

Якщо в структурі особистості найбільше виражена (провідна) одна тенденція – йдеться про однозначний (однокореневий) особистісний патерн,

якщо декілька тенденцій – про багатозначний, мозаїчний. По вертикалі тенденція пронизує різні аспекти особистості – базові властивості, риси характеру і їх реалізацію у вигляді соціальних установок чи проявах актуального стану. По горизонталі тенденція включає в себе індивідуальний стиль, який виявляється в основних підструктурах особистості: мотиваційна сфера, емоційні особливості, когнітивний стиль, комунікативні властивості*.

* Під мотивацією в теорії провідних тенденцій Л.М.Собчик розуміється не спрямованість до конкретного об'єкту, який відповідає потребі і спонукає до діяльності (О.М.Леонт'єв), а спонукальна сила, яка лежить в основі прагнень і дій людини. Так, у осіб сильного гіперстенічного складу переважає спрямованість на досягнення успіху, самореалізацію, задоволення егоїстичних потреб. У осіб слабого гіпостенічного складу провідна мотивація уникнення невдач, відхід від конфлікту, егоїстичні тенденції переважно стримуються, пригнічуються установками відповідати очікуванням оточення.

Емоції – це індивідуальний стиль переживання, суб'єктивна чутливість до явищ, яка виявляється як фон настрою, інтенсивність вираження почуттів. Позитивне чи негативне забарвлення емоційних проявів має адаптивний характер, оскільки відображає кореневі аспекти почуття задоволення чи незадоволення, що обумовлюють активність людини і механізми пристосування до середовища.

Когнітивний стиль визначається певним типом сприймання, переробки і відтворення інформації, знаходиться у тісній залежності від провідних індивідуально-типологічних тенденцій. Так, особистості, які формуються в умовах ригідних, інертних властивостей нервової системи, відрізняються формально-логічним, прагматичним мисленням із здібностями переважно у сфері цифр, чітких схем, конкретних формул і конструкцій. Тривожно-інтровертовані гіпостеніки тяжіють до вербального матеріалу, виявляють здібності у сфері досягнення смислу, узагальнення словесної інформації.

Індивідуальний стиль міжособистісної поведінки також залежить від типу реагування, в основі якого лежать провідні тенденції. Так, тривожні інтроверти потребують збереження теплих стосунків з невеликим, але особливо значимим оточенням, залежної від лідера позиції у групі. Спонтанні (екстравертно-активні) особистості прагнуть до незалежності, лідерства, заповзятливі у ділових стосунках [43, 29–30].

За Собчик Л.М., провідна тенденція є базовою відносно інших психологічних властивостей. На її основі у процесі постнатального розвитку (тобто після народження) формуються паралельно і у взаємовпливі емоції, мотивація, когнітивний стиль і тип міжособистісної поведінки [43, 31].

Типологія індивідуальності Л.М.Собчик будується на восьми **тенденціях** (чотирьох головних і чотирьох проміжних):

інтроверсія – екстраверсія;

тривожність – агресивність;

ригідність – лабільність;

сенситивність – спонтанність [43, 42–43].

Кожній базовій властивості відповідає властивість протилежного знаку. Порушення балансу у той чи інший бік (переважання тієї чи іншої тенденції) створює умови нестійкості. Це робить структуру особистості менш адаптивною. Ступінь дезадаптації залежить від того, наскільки виражена асиметрія полярно спрямованих особистісних тенденцій.

Кожна властивість характеру будучи вираженою помірно, виглядає позитивною, а надмірно – негативною. М'якість і доброта переростають у рабську слухняність, навпаки активність і лідерство при потворному загостренні перетворюються на імпульсивність і агресивність [43, 41]. Чим ближче людина до **гармонійної** особистості, тим різноманітніший арсенал індивідуально-особистісних властивостей, усі особливості приблизно рівно виражені і збалансовані (протилежні характеристики урівноважують одна одну) [43, 52].

В **нормі** – **гармонійна**, повністю збалансована особистість – всі властивості виражені порівну чи майже порівну; жодна з них не звучить як риса, яка створює серйозні проблеми адаптації*. При **акцентуації особистості** в основі ускладненої адаптації лежить та чи інша незбалансована риса, яка є приводом до звернення людини за допомогою до психолога. Однобічне переважання тієї чи іншої індивідуально-типологічної риси при межових нервово-психічних порушеннях чи **патології** приводить до того, що та чи інша провідна тенденція починає звучати на рівні симптому, що потребує серйозної корекції чи медикаментозного лікування [43, 46, 52–54]. Таким чином, наведена типологія індивідуально-особистісних властивостей дає вісім варіантів провідних тенденцій, кожна з яких може проявлятися як предиспозиція, як риса характеру і як дезадаптивний стан. Цим, за Л.М.Собчик, досягається можливість використання єдиного інструментарію вивчення особистісних властивостей людини і у нормальному стані, і при дезадаптації** [43, 46–47].

* Норма – це не відсутність виражених психологічних особливостей, а їх наявність, але наявність збалансована. Людина норми володіє одночасно різними протилежно спрямованими якостями, які будучи помірно вираженими виявляються адекватно ситуації і урівноважують одна одну, що і створює загальну картину емоційної стійкості, гармонійності [43, 52].

** Лонгітюдні (тривалі, до 30 років) дослідження показали, що виявлені за допомогою тестів провідні індивідуально-особистісні тенденції залишаються стійкими протягом усього життя людини, значною мірою передвизначають вибір професійної діяльності, громадську спрямованість, сферу значимих контактів і навіть (певною мірою) ціннісні орієнтації [43, 495].

*** Грунтуючись, насамперед, на даних психодіагностичних досліджень Л.М.Собчик приходять до висновку, що немає поганих і бездарних людей, до кожної людини необхідно підходити із розумінням її індивідуальних властивостей і врахуванням її здібностей. І наголошує: „Соціум має всерйоз повернутися до людини обличчям, але не з позицій безжалісної експлуатації, а з установкою на дбайливе до неї ставлення і створення максимально наближених до її індивідуальних особливостей умов” [43, 56].

4. ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ В ДІЯЛЬНОСТІ

Три основні сфери життя, в яких індивідуальність виникає, формується і виявляється, це – діяльність, спілкування і групова взаємодія.

Будь-яка діяльність важлива для індивідуальності. В ній індивідуальність виникає, виявляється, формується. Розглянемо це детальніше.

1. **Індивідуальність виникає, виявляється через постановку мети як бажаного образу майбутнього результату.** Мета – усвідомлена, у кожного – своя (сім'я, родина, робота та ін.), своєрідна. Цей усвідомлений образ (мета) має свою специфіку, забарвлення, окреслення: „підготовлюся до заняття, вивчу” або „вдасться і так, докладу небагато зусиль”. І це принесе задоволення, комфортні переживання. Так, на рівні постановки мети бачимо індивідуальність. Один, другий, третій раз ситуація повториться – тоді це перейде в рису особистості.

При цьому фіксується не лише мета, досягнутий результат, а й шлях досягнення мети. Саме це лежить у в основі формування таких психологічних феноменів як мотивація досягнення і феномен вивченої безпорадності.

НАУКОВІ ФАКТИ: Мотивація досягнення у ранній юності

У зв'язку з тим, що учбова діяльність старшокласника включається в загальний контекст усвідомленого вибору напряму життєвого шляху, провідну спонукальну функцію в ній виконують не учбово-пізнавальні мотиви, а мотиви досягнення. Саме як сходинку до визначення себе в майбутньому розцінює успіх і невдачу в учінні юнак. Успіх стає домінуючим переживанням у навчанні. Проте, в психологічних дослідженнях встановлено, що мотив досягнення в цьому віці диференціюється і може існувати в двох протилежних за значенням для особистості формах. Перша з них має назву „прагнення успіху”, а друга – „страх невдачі”. Виявляється, що лише перша форма мотиву досягнення забезпечує дійсно позитивний рух особистості. При цьому переживання успіху в навчанні дуже важливе, воно фіксується в особистості і саме по собі має роль, що виходить за межі

власне навчання. Ми хочемо сказати цим, що дане переживання, з'явившись у досвіді людини у зв'язку з навчанням, потім розповсюджується на всі галузі життя, в тому числі й на професійну діяльність. Саме тому воно таке важливе, і формування його у старшокласника є абсолютною необхідністю. Але, разом з тим, важливим є і, так би мовити, шлях до цього переживання. Юнак розширює поле свідомості і усвідомлює буквально все. Усвідомлює він і те, як він прийшов до успіху: чи завдяки наполегливій праці і пошуку власних способів дій, чи, що називається, „в обхід” – переписавши завдання, обдуривши викладача і т. ін. Все це фіксується і переплавляється в досвід. Тому так важливо в цьому періоді, щоб оцінка викладача фіксувала не лише результат, а й шлях до нього. Психологія вже знає дві дуже важливі речі про цей шлях. По-перше, кожен учень почи-

нає з різного рівня і рухається в різному темпі. В плані свідомого самостановлення індивідуальності дуже суттєвим є, щоб оцінка враховувала саме рух і успіх даного конкретного учня. Ми маємо на увазі різницю між абсолютною і відносною успішністю, на яку вказував Л.С.Виготський. Абсолютна успішність є відбиттям співвідношення результату учіння з відповідною нормою. Вона зовсім не враховує індивідуальні особливості учня і його динаміку у навчанні. А в даному віці саме це останнє і є найважливішим. Воно може бути зафіксованим у відносній успішності. Воно, фактично, має „вхоплювати” те, наскільки просунувся в розвитку даний учень, отримавши якийсь результат. На практиці це може виглядати приблизно так. Виконання одного й того ж завдання для одного учня може не означати ані просування, ані успіху – воно для нього занадто легке, а для іншого й половина завдання є дійсним рухом і великим успіхом. Якщо їх оцінити з позицій абсолютної успішності – перший отримує „5”, а другий – „3”. Це, суб’єктивно, буде означати, що перший учень впевниться – нагороду можна отримати буквально ні за що. А другий зрозуміє ще раз, що йому не дано досягти успіху, хоч як не старайся. Якби ж ці учні оцінювалися з позицій відносної успішності – все було б навпаки: першому б пояснили, що він фактично нічого не зробив такого, за що йому можна ставити найвищий бал, зате другого треба було б всіляко заохотити і визнати соціально його роботу. На жаль, все це абсолютно не притаманне нашій системі освіти, і, нам здається, має просто жорстокі наслідки – варто лише подивитися, як прагнуть успіху сучасні „бізнесмени”.

По-друге, переживання успіху ґрунтується на діалектичному співвідношенні здібностей і зусиль учня. Проблемаю старшого шкільного віку є те, що учень усвідомлює це складне співвідношення і від того, як він його усвідомить, буде залежати не лише навчання, а й все подальше трудове життя. Фатальними за своїм значенням є крайні протилежні варіанти даного співвідношення. Якщо в свідомості закарбується: успіх визначається лише здібностями, а зусилля взагалі значення не мають, це означатиме практичну відмову людини від розвитку. Якщо дитину протягом багатьох років навчання „умови-

ли”, що, по-перше, все залежить від здібностей, а по-друге – їх-то у неї і немає – вона „одягає” на себе роль „двієчника” і „невдахи” і такою вже й залишається (хоча, звісно, якось буде компенсуватися). Тут виникає особливий психологічний комплекс – вивчена безпорадність: я не хочу і боюся братися за якусь справу, бо з самого початку впевнений (і все моє життя це стверджує), що в мене ніколи нічого не вийде. На цьому полюсі може бути й інша неприємність: якщо дитина повірила у те, що її здібності дуже високі, і не треба, в зв’язку з цим, прикладати великих зусиль, все й так вийде. І дійсно, якийсь час виходить, що ще більше збиває з пантелику. А дорослі підхваляють, і вчителі все ставлять і ставлять „5”... Кінець кінцем це призведе до того, що людина зовсім не спроможна буде до зусиль і на неї чекає дуже сильно розчарування в цьому житті (дуже яскравий приклад – наші численні „багатообіцяючі” талановиті майбутні футбольні зірки, більшість з яких так назавжди і залишаються майбутніми, оскільки зовсім не спроможні до зусиль – просто дуже міцно вкарбовується в свідомості, що даному індивіду нічого не треба робити, оскільки він і так геній).

Протилежна крайність співвідношення, що вивчається тут (здібності нічого не варті – все залежить від зусиль), здається менш небезпечною. Але в разі, якщо вона стане жорсткою „програмою” свідомості, це може призвести до серйозних помилок і розчарувань юнака, зокрема, у виборі професії. Адже індивідуальні фізичні, психофізіологічні і власне психічні особливості – не така вже й дрібниця, і вони можуть стати міцним бар’єром на шляху до успіху.

В цілому, якщо говорити про усвідомлення юнаком співвідношення „здібності-зусилля”, слід відзначити, що саме організація процесу навчання має не декларативно, а реально забезпечити оптимальний варіант цього усвідомлення саме для даної конкретної особи.

Повернемося до другої формі мотиву досягнення. Учбова діяльність, мотивована „страхом невдачі”, є діяльністю вимушеною, неприємною і нецікавою. Невдачі трапляються у всіх, але в житті учнів, у яких цей мотив домінує, колись трапилась дуже

неприємна річ: вчителі або батьки їх налякали, що будітмо неуспішне навчання буде жорстоко каратися, або принесе лихо близьким людям, або зкомпроментує дитину перед однолітками. Взагалі, не так вже й важливо, чим саме викликаний був страх, важливо те, що невдача і страх ніби „зклеїлися” в свідомості, утворили комплекс. Тепер же єдине, чого хоче учень, – не отримати погану оцінку і не відчувати страху. Це означає, що він весь час у напрузі, і йому зовсім не до змісту, швидше б все це закінчилося. Але ми мусимо сказати більше. Страх результату – зовсім не єдиний страх цих дітей. Згідно пог-

лядів П.Жане, в подібних випадках ми маємо справу зі страхом дії, тобто учень боїться ще до того, як починає виконувати учбове завдання!

Відзначимо, що в ранній юності, якщо мотив страху невдачі у навчанні домінує, то він має всі шанси бути перенесеним у життя і стати своєрідною ідеологією людини. Тут ми яскраво бачимо, що учбова діяльність має зворотній вплив на ту провідну діяльність, способом якої виступає.

(Папуча М.В. Психологія ранньої юності. – Ніжин, НДПУ, 2001. – С. 32–35.)

НАУКОВІ ФАКТИ: Феномен вивченої безпорадності.

Вперше явище вивченої безпорадності було неочікувано зафіксовано у експериментах Овермайєра і Селігмана з тваринами. Автори виробляли у тварин страх за методикою класичного обумовлення: тварини жорстко закріплювалися у станку і після сигнального дзвінка отримували електричний удар. Мета полягала у перевірці того, чи сприятиме такий попередній досвід швидшому ухиленню тварини від небезпеки на тестовій стадії експерименту, яка передбачала навчання уникнення удару струмом. В тестовій ситуації включенню струму передувала навісвітла, при чому світло спалахувало досить рано, аби тварина могла уник-

нути болісного удару – переплигнути через бар’єр у розгойдуваний ящик. Однак, замість реакції уникнення собаки навчалися протилежній формі поведінки – безпомічному очікуванню удару. Спочатку вони збуджено бігали туди-сюди, а потім лягали, славували, терпіли удари струму до 1 хв. На протигагу цьому тварини, в яких попередньо не виробляли класичну умовну реакцію страху, швидко навчалися ухилятися від удару струму шляхом переплигування через бар’єр.

(Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. – СПб.: Питер; М.: Смысл, 2003. – С. 752).

Мета може бути власною, а може бути прийнятою (задається ззовні). Так, вчитель повідомляє мету уроку: „Сьогодні на уроці ми будемо робити...”. Учень може прийняти мету, а може не прийняти. Може прийняти, але не зробити своєю („Роблю, бо хоче вчитель.”). Психологічно відбувається різне („не хочу”, „не хочу докладати серйозних зусиль” і т.п.), особистість не робить змін вниз, задіяні інші психологічні структури, сенс іде поза мною, розвиток відбувається неефективно. (Яскраво дану ситуацію проілюстрував В.В.Давидов в фундаментальній праці „Теория развивающего обучения” в

оповіді про те, „що Іванко проспав на уроці”*)). Якщо мета своя, вона своєрідна: „Я хочу, моя мета”. Прийнята мета може бути однаковою.

* Наведемо приклад В.В.Давидова.

На уроці учні вчилися вирішувати задачі на дві дії. Наприкінці уроку вчитель питає: „Діти, що нового ми дізналися сьогодні на уроці? – Підніміть руки, хто сьогодні навчився виконувати задачі на дві дії? – А ти, Іванко? – А я і так це знав!”

45 хвилин тому Іванко не знав. Урок зробив свою справу, його навчили, нове вміння „оволоділо дитиною” непомітно для неї самої. Вчитель навчив Іванка, але чи вчилася при цьому сама дитина? Іванка дійсно навчили новому, але для себе самого він залишився тим, яким був, не розгледів різниці між собою „бувшим” і „нинішнім”, навіть не встиг усвідомити, що відбулася маленька революція. Дійсна подія зустрічі з новим знанням (умінням), на жаль, не відбулася. Але ж учбова діяльність, за визначенням Д.Б.Ельконіна, це діяльність, спрямована на самозміну самого суб’єкта, „її продуктом є ті зміни, які відбулися в ході її виконання в самому суб’єкті” [51, 45].

(Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – М. : ИНТОР, 1996. – С. 244.)

Може відбуватися явище перевизначення мети. Наприклад, вчитель на уроці повідомляє мету уроку: „Сьогодні ми вивчатимемо роди іменників (чоловічий, жіночий, середній рід)”; в середині уроку вводить конкуруючий матеріал: „В українській мові є ще іменники спільного роду”; в кінці уроку запитує дітей: „Якою ж була мета уроку?..” З явищем перевизначення мети ми зустрічаємося у різних сферах життєдіяльності тоді, коли, наприклад, мали на меті підготуватися в бібліотеці до якоїсь теми, або намітили зробити дещо, але в процесі роботи зацікавилися чимось іншим (виникла конкуруюча мета)... Але це – з одного боку. З іншого, перевизначення мети може виступати механізмом функціонування інших психологічних структур. Так, в ранньому юнацькому віці у процесі учбової діяльності в старшокласника формується індивідуальний стиль цієї діяльності. За влучним визначенням В.С.Мерліна, він є специфічним психологічним утворенням, що опосередковує цілі і мотиви діяльності і забезпечує її неповторність. Кожна мета, кожна задача (які, самі по собі, можуть бути дуже схожими у різних учнів) співвідноситься з власними індивідуальними особливостями і, таким чином, „довизначаються” або й „перевизначаються”. Відзначимо, що формування в ранній юності індивідуального стилю діяльності і індивідуального стилю спілкування є об’єктивно-закономірним процесом. З огляду на це, навчання в цьому віці просто не може бути не індивідуальним. І,

якщо вже говорити про „індивідуальний підхід до навчання”, то він в цьому віці не просто можливий, а обов’язковий.

2. Індивідуальність виявляється в мотивації діяльності. Смысл дії завжди буде різний, залежно від того, в яку діяльність включена, в чому полягає мотив діяльності. Психологічно різними будуть самі дії. Дія інакше протікає, інакше розвивається, веде до зовсім інших суб’єктивних наслідків, займає інше місце в житті людини. Наприклад*, я читаю підручник з психології. Чим для мене є ця дія? Тут ціла система цілепокладання. Чи це мені треба для моїх досліджень, або щоб не отримати „двійку”, здати екзамен, чи шукаю спосіб вирішення життєвого конфлікту, чи це є засобом самопізнання? Таким чином, одна і та ж дія може здійснювати різні відношення, тобто входячи у різномотивовані діяльності психологічно змінюватися, мати різний смысл.

* Відома притча про трьох каменярів, які будували храм. Трьом робітникам, які підвозили на тачках камінь, поставили одне і те ж питання: „Що ти робиш?” Перший відповів крізь стиснуті зуби, що він тягає тяжкі тачки з проклятим камінням. Другий сказав доброзичливо, що заробляє на хліб своїй родині. А третій розпрямився, витер з лоба краплі поту, широко посміхнувся: „Я будую храм!”.

Цікавий підхід до мотивації здійснює де Чармс, розрізняючи інтринсивну і екстринсивну мотивацію. Поведінка людини може бути мотивована „з середини” (інтринсивно) або „ззовні” (екстринсивно). Де Чармс вбачає первинну мотивацію у тому, щоб відчувати свою ефективність, відчувати себе джерелом змін в оточуючому світі. Це прагнення бути причиною власних дій є не особливим мотивом, а певним спрямовуючим принципом, який поширюється на різні мотиви. Вимоги оточення, обіцяння винагороди, можливі покарання, зовнішній тиск – усе це може знижувати переживання самоствердження, аж до появи відчуття повної залежності (відчуття себе „пішаком”). Людина прагне протистояти цьому, і чим краще їй це вдається, тим сильніше вона відчуває себе господарем становища, тим більше отримує радості від своєї діяльності і тим значніша її інтринсивна мотивація. Але чим гірше їй це вдається, тим сильніше вона відчуває себе у владі зовнішніх

обставин, тим більше сприймає свою діяльність (нехай навіть успішну ззовні) як знецінену і мотивовану лише ззовні.

НАУКОВІ ФАКТИ: Читаємо О.М.Леонтєва

Діяльністю називаємо не усякий процес, а тільки такі процеси, які здійснюють те чи інше відношення людини до світу, відповідають особливій, відповідній їм потребі. Такий процес, як, наприклад, запам'ятовування ми не називаємо власне діяльністю, тому що цей процес, як правило, сам по собі не здійснює ніякого самостійного відношення до світу і не відповідає ніякій особливій потребі.

Ми називаємо діяльністю процеси, які характеризуються психологічно тим, що те, на що спрямований даний процес в цілому (предмет), завжди співпадає з тим, що спонукає суб'єкта до даної діяльності, тобто мотивом [16, 288].

Дія – це такий процес, мотив якого не співпадає з його предметом (тобто з тим, на що вона спрямована), а лежить в тій діяльності, в яку дана дія включена [16, 289].

Генетично вихідним для людської діяльності є розбіжність мотивів і цілей. Навпаки, їх збіг є вторинним явищем: або результат набуття метою самостійної спонукальної сили, або результат усвідомлення мотивів, який перетворює їх на мотиви-цілі. На відміну від цілей, мотиви актуально не усвідомлюються суб'єктом: коли ми здійснюємо ті чи інші дії, то в цей момент ми зазвичай не віддаємо собі звіту у мотивах, які їх спонукають. Щоправда, нам неважко навести їхнє мотивування, але мотивування зовсім не завжди містить вказівку на дійсний мотив.

...діяльність з необхідністю стає полімотивованою, тобто одночасно відповідає

двом чи кільком мотивам. Адже дії людини об'єктивно завжди реалізують деяку сукупність відношень: до предметного світу, до оточуючих людей, до суспільства, до самого себе. ... Одні мотиви, спонукають діяльність, разом з тим надають їй особистісного смислу; ми будемо називати їх смислоутворюючими мотивами. Інші, які співіснують з ними, виконуючи роль спонукальних факторів (позитивних чи негативних)... позбавлені смислоутворюючої функції; ми будемо називати такі мотиви мотивами-стимулами [17, 211–212].

За О.М.Леонтєвим є мотиви, які „тільки розуміються” і „реально діючі”. При певних умовах, мотиви, які „тільки розуміються”, можуть стати дієвими. Так, дитина почала готувати уроки під впливом мотиву, який ми спеціально для неї створили. Але проходить тиждень-два, бачимо: дитина сама приступає до занять з власної ініціативи. Одного разу при переписуванні вона раптом встає, плаче, виходить із-за стола. „Чому ж ти перестала вчити?” – „Все одно я отримаю трійку або двійку: я дуже грязно написала”. Випадок розкриває нам новий діючий мотив домашніх занять; вона робить тепер уроки тому, що хоче отримати гарну оцінку. Саме в цьому полягає дійсний смисл переписування. Тепер реально діючим мотивом, який спонукає дитину готувати уроки, виявився мотив, який був для неї лише таким, що „розуміється” [16, 290–291].

Де Чармс робить, на перший погляд, парадоксальний висновок про вплив зовнішнього підкріплення: якщо людина винагороджується за щось, що робить чи зробила за власним бажанням, то внутрішня мотивація знижується. Якщо

людина не винагороджується за нецікаву діяльність, яку виконувала заради винагороди, то внутрішня мотивація до неї може підвищуватися [48, 720–721].

3. Людина як індивідуальність має бути суб'єктом діяльності – сама, від себе ставить мету, діє, несе відповідальність. Чи завжди ми суб'єктні? Суб'єктний крок є кроком розвиваючим, це мій крок по життю, вчинок, не просто дія, а така, що приводить до серйозних змін. Ці зміни активується самою людиною (власна активність, власна інтенція) – суб'єктом*. У вчинку активується вся особистість, включається післядія, рефлексія людиною того, що я зробив.

*Суб'єкт, за А.В.Брушлінським, – це людина (люди) на вищому (для кожного з них) рівні активності, цілісності (системності) автономності і т.д. А отже цей вищий рівень завжди індивідуалізований відносно кожної конкретної людини (чи групи людей) із врахуванням і мотивації, здібностей і т.д. в реальних історичних умовах.

Бути суб'єктом (найважливіша характеристика людини) тобто творцем своєї історії, життєвого шляху. Це означає ініціювати і здійснювати всі види людської активності – діяльність, спілкування, поведінка, пізнання, споглядання та ін. (творчої, моральної, вільної) і досягати необхідних результатів.

(Брушлинский А.В. Избранные психологические труды. – М.: Издательство „Институт психологии РАН”, 2006. – С. 524).

**Суб'єкт активності – являє собою індивідуальне „Я” людини. Часто дійсним суб'єктом її активності виступає не вона сама, а щось в ній самій, на перевірку виявляється інтересами, очікуваннями іншої людини, яка виявляється дійсним суб'єктом її активності. Приміром, людина вступає до вузу, проте згодом переживає розчарування. Виявляється, що на виборі даного закладу наполягали батьки. Хоча „Я – іншого - в мені” може і співпадати. Так, те, що радили батьки стосовно навчання у вузі, може співпадати із власним, усвідомленим вибором молодої людини.

НАУКОВІ ФАКТИ: Суб'єкт власного життя в онтогенезі

М.В.Папуча показує, що в онтогенезі перетворення дитина на суб'єкта власного життя відбувається в ранньому юнацькому віці і складає сенс всього періоду юності. Суб'єкта власного життя характеризують три основні психологічні ознаки:

1. Це людина, яка сама свідомо ставить цілі, виходячи з власних потреб і прагнень (але не підкоряючись їм!), аналізу життєвої ситуації, в якій вона знаходиться та власних можливостей.

2. Суб'єкт життя використовує свої способи досягнення цілей. Частина цих способів привласнена протягом розвитку, але в

своїй сукупності вони складають неповторну психологічну конфігурацію – стиль.

3. Суб'єкт життя – це обов'язково індивідуальність, тобто людина унікальна і неповторна із власною філософією життя. І саме такою вона залишається в пам'яті людей і в історії суспільства. Рання юність є першим, власне, підготовчим етапом до перетворення людини на суб'єкта власного життя. Майбутнє, якого так прагне старшокласник, – не лише мрія. Воно – ще й необхідність і обмеження. Це дуже важливо усвідомити, адже саме як необхідність майбутнє ставить перед дитиною першу складну проблему в її житті, яку може вирішити тільки вона сама. Ця

проблема усвідомлюється юнаком як необхідність здійснити свідомий вибір напрямку власного життєвого шляху, її треба вирішити, хочеш не хочеш, принаймні, до закінчення школи. Це – головне. І тому свідомий вибір напрямку „життєвого шляху” стає пере-

важаючою формою психічної активності в цьому періоді (а отже, і є провідною діяльністю).

(Папуча М.В. Психологія ранньої юності. – Ніжин, НДПУ, 2001. – С. 24–25.)

4. Креативність індивідуальності. Діяльність завжди креативна, навіть на рівні мети, способу, створення способу, отриманого продукту*. Особистість може робити все, що роблять інші, але хоча б трішечки не так, по своєму. Наприклад, акт цілепокладання: мета діяльності як усвідомлений образ бажаного результату, завжди створюється самою людиною. Якщо взяти до уваги і прогнозування післядії людиною, то система „мета – результат – наслідки” – є творчим актом. В теорії В.В.Давидова творчість є атрибут особистості.

*Наприклад, звернемося до міркувань А.В.Брушлінського.

Другокласнику не треба мислення для відповіді на питання: „Скільки буде 2×2 ?” Тут вирішальну роль мають закріплені у його пам’яті відповідні навички і елементарні арифметичні операції. О.М.Матюшкін пропонує у подібних випадках замість слова „задача” (яка потребує для свого вирішення мислення) використовувати термін „завдання”, для виконання якого достатньо гарно відпрацьованих, автоматизованих навичок. Але чи означає це, що людина в даній ситуації зовсім не мислить? Адже другокласнику питання: „Скільки буде 2×2 ?” ніколи не ставиться абстрактно, а завжди формулюється в конкретній ситуації (нових умовах задачі, предметів, по відношенню до яких необхідно здійснити дану дію). Дитина може задуматися над усією ситуацією, відношенням до неї дорослого і т.д. [5, 44].

(Брушлинский А.В. Субъект: мышление, учение, воображение: Избранные психологические труды. – 2-е изд., испр. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО „МОДЭК”, 2003. – 408 с. – (Серия „Психологи Отечества”).

Традиційно творчість співвідносять з продуктом – створенням нового. Критерій новизни може мати об’єктивний зміст (продукт має соціальну цінність) і суб’єктивний (створений продукт новий для індивіда – суб’єкта діяльності). Так, наприклад, автор твору – поет, художник, композитор, винахідник – створює твір. Маємо об’єктивно суспільно-значимий продукт. У випадку створення продукту генієм маємо продукт, який має суспільно-історичне значення, існує поза часом, отримавши і познайомившись з яким

людство робить крок в розвитку. Та чи є креативним читач, слухач, глядач, які сприймають твір? Розглянемо це детальніше.

Переживання дійсності автором породжує у нього задум, викликає потужну інтенцію виразити задум. Він звертається до доступного йому матеріалу мистецтва – звуків, фарб, слів тощо – і втілює (опредметнює, закодовує) задум. Реципієнт при сприйманні твору має здійснити діяльність, адекватну втіленій автором твору: розкодувати опредмечений в звуках, фарбах, словах задум, за висловлюванням О.М.Леонтєєва „пройти за значення у сферу особистісних смислів”. Сприймаючий здійснює складну психічну активність, активуючи при цьому власний досвід, фактично починає проживати власне життя у формі, запропонованій автором твору. Це є квазі-творчість, але „квазі” лише з точки зору соціальної значимості продукту, а з точки зору самого індивіду це є справжньою творчістю (Див.: 29; 50).

Для психолога творчість і у випадку створення соціально значимого, і суб’єктивно нового продукту. А отже, коли ви слідкуєте за власною зовнішністю, створюєте життєві плани, життєві смисли, присвоюєте психологічний засіб, вибудовуєте стосунки з іншими etc – ви вирішуєте це творчо, це дійсно креативний акт.

Серед багатьох теорій творчості (Дж.Гілфорд, Е.П.Торренс, О.Я.Пономарьов та ін.) є перспективний підхід до розуміння акту творчості в концепції Богоявленської Діани Борисівни [4]. Творчість розглядається в контексті діяльнісного підходу. Діяльність завжди здійснюється особистістю. Її цілі і мотиви здійснюють вплив на рівень виконання діяльності. Творчість передбачає збіг мотиву і мети, тобто захопленість самим предметом, поглиненість діяльністю. Якщо ж цілі особистості лежать поза самою діяльністю, людина працює заради престижу, гонорару, винагороди тощо, то діяльність (здійснюється на рівні дії) виконується у кращому випадку добросовісно, її результат навіть при блискучому виконанні не перевищує нормативно необхідного. У першому ж випадку діяльність не зупиняється навіть коли виконана вихідна задача, досягнута мета, в її процесі виникають і

реалізуються нові задуми. В результаті новий продукт діяльності значно перевищує початковий задум. Таким чином відбувається розвиток діяльності з ініціативи самої особистості – це і є творчість.

Акт творчості Д.Б.Богоявленська пояснює за допомогою поняття „інтелектуальна активність” (синоніми – „пізнавальна самостійність”, ситуативно нестимульована продуктивна діяльність). Це властивість цілісної особистості, відображає взаємодію когнітивної і афективної сфер у їх єдності, розуміється як ініціатива початку з середини.

Використовуючи метод „креативного поля” вона виділяє два шари діяльності: поверховий шар – задана діяльність і замаскований „зовнішнім шаром” – діяльність з ініціативи самого суб’єкта, не стимульована з зовні, в результаті якої відбувається розвиток діяльності з ініціативи самої особистості. В дослідженні учням пропонувалось вирішити задачу (завдання стимульоване ззовні). Частина учнів, вирішивши задачу одним способом, за власної ініціативи починала вирішувати іншим. В дослідженні було виявлено три рівні пізнавальної самодіяльності:

- *стимульно-продуктивний* – діяльність може мати продуктивний характер, але це кожного разу визначається дією якогось зовнішнього стимулу;
- *евристичний* – діяльність набуває творчого характеру. Маючи надійний спосіб вирішення, людина продовжує аналізувати склад, структуру своєї діяльності відкриває нові, оригінальні способи вирішення. Знайдена закономірність переживається як відкриття, творча знахідка;
- *креативний* – самостійно знайдена емпірична закономірність не використовується як прийом вирішення, а виступає як нова проблема [4, 35–37].

Таким чином, індивід здійснює власну суб’єктну інтенцію (1), цілепокладання (2) та досягнення індивідуально-своєрідної мети (3). Творчість починається там, де дія перестає бути тільки відповіддю, тільки вирішенням поставленої задачі. При цьому вона залишається і рішенням, і відповіддю, але разом з цим в ній є дещо „зверх того”, що визначає її якісний статус. (Тоді,

коли ви починаєте читати щось самі, що виходить за межі безпосереднього завдання до семінару, за власною ініціативою, мова йде про творчу активність).

Саме цю здатність людини постійно виходити за межі наявної ситуації, вкладати щось „над”, „понад” усталеного, необхідного, нормативного В.Франкл пов’язував з відкриттям особистістю смислу життя. Там, де людина, приміром, в професійній діяльності робить щось більше, виходить за межі встановленого їй мінімуму, щось особисто від себе, лише там виникає шанс дати життю смисл, який виходить з професії [47, 119]. Тоді, коли лікар у своїй роботі робить щось понад своїх власне лікарських обов’язків, особисто від себе як людина – це складає смисл його роботи, робить його незамінним. Лише там, де він діє за межами професійних приписів, за межами професійно належного, лише там і починається дійсно робота, яка дає задоволення.

5. Співвідношення задатків і здібностей. Діяльність жорстко пов’язана із здібностями. З одного боку, здібності виявляються і формуються тільки в адекватній діяльності. З іншого, здібності обумовлюють готовність до успішнішого здійснення людиною певного виду діяльності; легкість і швидкість оволодіння нею; індивідуальний характер її здійснення, особливості створеного продукту, соціальний рівень досягнень в цьому виді діяльності. Здібності характеризують особистість як суб’єкта діяльності (С.Л.Рубінштейн) [40, 538]. Зберігаються за нею як потенція, коли вона не діє. Вони є складною синтетичною особливістю особистості, визначають її придатність до певного виду діяльності.

Як відмічав Б.М.Теплов, немає хороших-поганих типологічних властивостей, кожна з них в різних ситуаціях може мати як позитивний, так і негативний прояв. Людина, яка здатна до одного виду діяльності, може бути нездібна до іншого. Можна досягти однаково високих соціальних досягнень за рахунок: 1/компенсації, коли недостатньо розвинена чи виражена одна здібність може бути заповнена пов’язаною з нею здібністю; 2/індивідуального стилю діяльності, 3/досвіду (знань, умінь).

Успішне виконання діяльності може досягатися різними людьми. Але ж здібності, задатки у них різні! Можливість компенсації задатків показав свого часу О.М.Леонтьєв у відомому експерименті по формуванню звуковисотного слуху. Досліджуваних, з відсутнім звуковисотним слухом, включали в спеціально змодельовану адекватну діяльність: підстроювання голосу під вірну вокалізацію звуку. Тим самим через незначний час у них був сформований звуковисотний слух. Фактично були сформовані нові міжфункціональні зв'язки між слухом і голосом [16, 80–95].

У кожної людини здібності формуються своїм шляхом. Здібності розвиваються на основі (а не із) задатку. Як говорив С.Л.Рубінштейн, „здібності людини – це спорядження, яке виконується не без її участі” [40, 547]. Має бути мета діяльності, необхідна сильна мотивація (те, що спостерігаємо у випадку обдарованої дитини). Якщо задатків немає, а є сильна мотивація, то може розвинути здібність. Саме це спостерігаємо у юнацькому віці у явищі перерозподілу здібностей: необхідність життєвого самовизначення, пов'язаного, приміром, із вступом до вузу, наявність у юнака сильної мотивації і пов'язаної з нею напруженої активності (включення в діяльність, докладання значних зусиль, постійна підготовка до занять, відвідування репетитора тощо) може сприяти розвитку здібностей, до яких не було задатків. Але якщо нема мети, мотиву, які б здібності не були, їх розвиток може не відбутися.

6. Індивідуальний стиль діяльності, який В.С.Мерлін назвав „своєрідним інструментом індивідуальності”. Індивідуальний стиль діяльності, за Є.О.Клімовим, є стійкою системою способів, обумовлених типологічними особливостями, яка складається у людини, що прагне до найкращого виконання діяльності [13, 74–75]. У людини складається індивідуально-своєрідна система психологічних засобів, які свідомо чи стихійно використовує вона з метою найкращого врівноваження своєї, типологічно обумовленої індивідуальності з предметними, зовнішніми умовами діяльності. Це і виконавські акти, орієнтувальні дії, і зміна функціональних станів, якщо

вони є засобом досягнення мети. Наприклад, „самозбудження” деяких акторів, ораторів перед виходом до публіки; стимулювання врівноваженого, піднесеного чи будь-якого суб’єктивно значимого стану для продуктивності діяльності у вчених, художників, спортсменів, педагогів та ін. Структура стилю включає: а/ядро – особливості, способи діяльності, які мимовільно, чи без помітних суб’єктивних зусиль ніби стихійно провокуються в даних об’єктивних обставинах на основі наявного у людини комплексу типологічних властивостей нервової системи і суттєво визначають напрям подальшого урівноваження з середовищем; б/друга група – прибудова до ядра – особливості діяльності, які виробляються протягом більш-менш тривалих пошуків, свідомих чи стихійних.

Виходячи з того, що індивідуальність є саморегульованою системою, В.С.Мерлін [24, 212] розглядає індивідуальний стиль життєдіяльності чи діяльності первинною опосередкованою ланкою між різними рівнями системи. При його засвоєнні утворюється така система елементів життєдіяльності чи діяльності, завдяки якій компенсується і долається негативний вплив яких-небудь індивідуальних властивостей [24, 212]. Приміром, при спадкових захворюваннях ендокринної системи зв’язок дефіциту якогось гормону з патологічними властивостями нервової системи долається при своєчасному дотриманні режиму харчування. Внаслідок засвоєння стилю змінюється і характер зв’язку між різнорівневими індивідуальними властивостями (їх система в цілому стає більш гармонійною). Так, залежно від індивідуального стилю діяльності змінюється характер зв’язку між властивостями нервової системи і темпераментом, властивостями темпераменту і особистості, властивостями особистості і особистого статусу. Наприклад, інтроверт, засвоюючи відповідний йому стиль спілкування, долає в громадській роботі свою сором’язливість. М’яка, поступлива, самокритична людина тоді набуває статус лідера, коли засвоює колегіальний стиль керівництва.

В.С.Мерлін вказує на дві суттєві особливості, пов’язані із засвоєнням індивідуального стилю життєдіяльності чи діяльності. По-перше, стиль

дозволяє суб'єктам з різними чи протилежними властивостями досягати приблизно однакової ефективності. Тому, якщо успішність діяльності ставлять у залежність від жорстких однозначних зв'язків між різнорівневими зв'язками індивідуальних властивостей, то це неминуче приводить до крайнього обмеження можливостей людини. Так буває, коли, наприклад, навчальну успішність ставлять у залежність від зв'язку сили і лабільності нервової системи з інтелектуальними властивостями, або успіхи спортсмена ставлять у залежність від зв'язку антропометричних властивостей із властивостями нервової системи.

По-друге, формування індивідуального стилю пов'язано з комфортними переживаннями. Якщо дитина оволоділа однаково успішно двома різними системами операцій, то спонтанно, за власним бажанням буде обирати ту, яка найбільше відповідає її індивідуальним властивостям. І не лише тому, що доцільніше і ефективніше, а й тому, що приносить більше емоційне задоволення, комфортні переживання, знімає психологічне напруження.

Засвоєння індивідуального стилю, за В.С.Мерліним, передбачає:

1/ наявність зони невизначеності. Має бути декілька рівноцінних програм операцій для здійснення однієї і тієї ж задачі. Якщо внаслідок алгоритмізації і програмування зона невизначеності штучно і надто звужується чи зовсім ліквідується, то тим самим гальмується чи обмежується розвиток індивідуальності;

2/ наявність зони визначеності, яка обумовлена об'єктивними загальними вимогами діяльності;

3/ активні мотиви вибору такої системи рухів, операцій, проміжних цілей, які найбільше відповідають особливостям людини. У суб'єкта, з одного боку, має бути позитивне відношення до діяльності. Людина активно шукає прийоми і способи дій, які дозволяють їй у найкращий спосіб компенсувати, приміром, властивості темпераменту, які відіграють негативну роль у діяльності, і найкраще використати позитивні властивості. Одна з основних тут ознак – людина віддає собі звіт, які саме прийоми найбільш доцільні для

неї. З другого, людина має осмислювати вимоги діяльності і ступінь доцільності використовуваних способів діяльності [25, 180]

Мотиви вибору індивідуального стилю пов'язані з прагненням до найбільшої ефективності, підвищення продуктивності діяльності. В основі прагнення до найбільшої ефективності, в свою чергу можуть лежати різні мотиви – підвищення заробітку, честолюбство, інтереси. Але засвоєння* індивідуального стилю і розвиток індивідуальності відбувається завдяки особливому, універсальному мотиву – завжди залишатися індивідуальністю, захищати свою індивідуальність і ставати усе більш гармонійною індивідуальністю [24, 217].

*Мерлін В.С.: умови розвитку індивідуального стилю.

Для виховання і розвитку індивідуального стилю найбільш суттєві фронтальні впливи, звернені до усього колективу: наявність декількох різних програм діяльності і досить чітке усвідомлення їх усіма суб'єктами, позитивна спрямованість і мотиви діяльності в усіх членів колективу, ініціатива, самостійність. За таких умов людина сама створює свій стиль, а не за вказівкою вчителя. Індивідуальні прийоми виховання хоча і необхідні, але недостатні для виховання індивідуального стилю. А якщо індивідуалізація виховання заміщує і витісняє загальну організацію колективної діяльності і загально виховні вимоги до колективу, то це перешкоджає самостійності пошуку і створення свого власного стилю і розвитку індивідуальності [24, 217–218].

**В даному контексті актуальні міркування М.В.Папучі щодо реалізації індивідуального підходу у навчанні.

Індивідуальний підхід ми розуміємо зовсім не так, як його спрощено розуміє педагогіка: це не загадкове врахування астрономічної безлічі індивідуальних особливостей, не обов'язковість навчання в ситуації тет-а-тет. Мова зовсім про інше. Вчителю достатньо: а/розуміти, що його учень-старшокласник не нерухоми і пасивний об'єкт, що тільки й може, що чекати вказівок і виконувати їх, а особистість, яка у власній активності постійно і свідомо формує свою індивідуальність, в тому числі й індивідуальний стиль діяльності; б/знати особливості, напрямки і нюанси цього процесу становлення в кожного учня; в/організувати навчання так, щоб воно ніби „вбудовувалося”, проникло в цей процес становлення, не порушуючи, не гальмуючи, а, навпаки, стимулюючи його. Якщо вчитель це врахує і створить свою відповідну позицію, він зможе реалізувати „індивідуальний відхід” одночасно, скільки б учнів не було в класі [31, 30].

***Додамо ще одну умову реалізації індивідуального підходу у навчанні, на яку вказував свого часу В.С.Мерлін в контексті соціальної рівноцінності різних типів темпераменту людини. Однакова здібність до навчання в учнів з різним темпераментом може виявитися у тому випадку, коли вчитель використовує досить широкий спектр прийомів, які відповідають індивідуальним особливостям різних учнів. У випадку ж універсалізації одного методу (навіть найбільш ефективного) відмінності в успішності виявляються залежними від типу темпераменту. Наприклад, оскільки учнів із слабкою нервовою системою у класі незначна меншість, то неефективність для них якогось прийому є несуттєвою для вчителя. Тепер

обмеженість арсеналу методичних прийомів постійно не відповідатиме особливостям учнів із слабкою нервовою системою, не сприятиме їх успішності у навчанні [25, 180].

Поняття когнітивного стилю у Х.Віткіна (Г.Уткін) пов'язано із проблемою особистісно обумовлених індивідуальних відмінностей у пізнавальній діяльності. Під когнітивним стилем розуміють індивідуально-свієрідні способи переробки інформації [15, 283]. Це формально-динамічні* характеристики інтелектуальної діяльності, не пов'язані із змістовними (результативними) аспектами роботи інтелекту. Когнітивні стилі є наданням переваги відносно певних способів інтелектуальної діяльності, які найбільше відповідають пізнавальним схильностям і можливостям суб'єкта. Це не перелік окремих стильових рис, а визначення цілого симптомокомплексу взаємопов'язаних властивостей. Стиль переважно індивідуально стійкий (мобільність його відносна), транситуативний – порівняно не специфічний відносно задач суб'єкта (цілей, умов і матеріалу когнітивної діяльності). Наприклад, широта категорій (діапазон когнітивної еквівалентності) практично однакова при сортуванні як геометричних зображень, так і вербального матеріалу [33, 237].

На сьогоднішній день виокремлюють близько двадцяти когнітивних стилів: полезалежність – полenezалежність, вузький – широкий діапазон еквівалентності, ригідний – гнучкий пізнавальний контроль, толерантність до нереалістичного досвіду, вузькість – широта сканування, імпульсивність – рефлексивність, конкретна – абстрактна концептуалізація, когнітивна простота – складність, згладжування – загострення відмінностей. В останній час розширився перелік тих індивідуальних властивостей, які розглядаються як когнітивні стилі. До них стали відносити: конвергентність – дивергентність, внутрішній – зовнішній локус контролю, адаптивний – інноваційний стилі, вербалізація – візуалізація [15, 302].

*Ще до середини 80-х років у вітчизняній літературі когнітивні стилі розумілися виключно як формально-динамічні особливості пізнавальних процесів, які практично не впливають на їх результативність. Проте ряд наукових досліджень показують вплив когнітивного стилю на продуктивність діяльності. Так, зокрема, отримані дані про різну психологічну структуру когнітивної діяльності у людей з імпульсивним і рефлексивним стилем. Імпульсивні використовують глобальні, поспішні, неуважні, нераціональні стратегії прийому і переробки інформації і прийняття рішення

(недостатній або надлишковий аналіз ситуації на вході) і внаслідок чого допускають багато помилок в задачах. Навпаки, рефлексивні застосовують систематичні, раціональні, уважні, ретельно-аналітичні стратегії і припускаються значно менше помилок [33, 256].

Нарешті, навіть у тих випадках, коли суб'єкти з різними показниками когнітивного стилю досягають однакової продуктивності діяльності, вона забезпечується різною ціною – різними психічними затратами. Так, когнітивно-прості ефективніші в наочнообразних задачах інтерперсонального відображення, а когнітивно-складні – у спілкуванні, але вони одночасно і тривожніші (за рахунок схильності до аналітичного і поглибленого пізнання інших, що підвищує психологічні затрати). В наслідок чого загальний рівень соціально-особистісної ефективності у тих і інших приблизно однаковий, але така констатація малозмістовна в силу якісно різного психологічного забезпечення цього рівня. Те, що людям із відповідним даній діяльності когнітивним стилем дається без напруги, вимагає від тих, чий стиль неадекватний їй, значно більших зусиль, що призводить до швидкої втоми і виснаження. Таким чином, врахування когнітивного стилю значимий для визначення ціни ефективності діяльності [33, 242-243].

НАУКОВІ ФАКТИ: Когнітивні стилі в дослідженнях Х.Віткіна

Х.Віткін – засновник концепції когнітивних стилів – спеціально прагнув визначити критерії, які відділяють когнітивний стиль і здібності. Зокрема: 1/ когнітивний стиль – це процесуальна характеристика, а не результативна; 2/ когнітивний стиль – біполярна властивість, а здібності – уніполярна; 3/ когнітивний стиль – стійка у часі характеристика, яка виявляється на усіх рівнях (від сенсорики до мислення); 4/ до стилю незастосовні оціночні судження, представники кожного стилю мають переваги в окремих ситуаціях.

Полезалежність вперше була виявлена в експериментах Х.Віткіна у 1954 році. Він досліджував вплив зорових і пропріоцептивних стимулів на орієнтацію людини у просторі (збереження досліджуваними свого вертикального положення). Досліджуваний сидів у затемненій кімнаті. Йому пред'являли на стіні кімнати сяючий стрижень посередині сяючої рамки. Стрижень відхилявся від вертикалі. Рамка змінювала своє положення незалежно від стрижня, відхилялася від вертикалі, разом із кімнатою, всередині якої сидів досліджуваний. Досліджуваний мав привести стрижень у вертикальний стан за допомогою рукоятки, використовуючи при орієнтації або зорові, або пропріоцептивні відчуття про ступінь свого відхилення від вертикалі. Точніше

визначали положення стрижня досліджувані, які спиралися на пропріоцептивні відчуття. Ця когнітивна особливість і була названа полезалежністю.

Згодом Віткін виявив, що полenezалежність визначає успішність виокремлення фігури із цілісного образу. Полenezалежність корелює з рівнем невербального інтелекту за Д.Векслером.

Пізніше Віткін прийшов до висновку, що характеристики „полenezалежність” є проявом у сприйманні більш загальної властивості, а саме „психологічної диференціації”. Психологічна диференціація характеризує ступінь ясності, розчленованості, чіткості відображення реальності суб'єктом і виявляється у чотирьох основних сферах: 1/здатності до структурування видимого поля; 2/диференційованості образу свого фізичного „Я”; 3/автономності у міжособистісному спілкуванні; 4/наявності спеціалізованих механізмів особистісного захисту і контролю моторної і афективної активності.

Для діагностики „полenezалежності” Віткін запропонував використовувати тест „Вбудованих фігур” Готтшальда (1926), переробивши чорнобілі малюнки на кольорові. Всього тест включає 24 проби з двома картками у кожній. На одній картці складна фігура, на

іншій – проста. Експонується 5 хвилин. Досліджуваний має якомога швидше виявити прості фігури у структурі складних. Показником є середній час виявлення фігур і кількість правильних відповідей.

Нескладно помітити, що „біполярність” конструкта „полезалежність – полenezалежність” не більше ніж міф: тест є типовим тестом досягнень і подібний субтестам перцептивного інтелекту (фактор Р за Терстоуном).

Невипадково високі позитивні показники кореляції полenezалежності з іншими властивостями інтелекту: 1/показниками невербального інтелекту, 2/гнучкістю мислення; 3/вищою научаністю; 4/успішністю рішення задач на кмітливність (фактор

„адаптивна гнучкість” за Дж.Гілфордом); 5/успішністю використання предмету несподіваним чином; 6/легкістю зміни установок при вирішенні задач Ланчиса (пластичність); 7/успішністю переструктурування і переорганізації тексту.

Полenezалежні гарно навчаються за наявності внутрішньої мотивації учіння. Для успішного навчання їм необхідна інформація про помилки. Полезалежні більш ко-мунікабельні. Існує ще багато підстав, щоб розглядати „полезалежність – полenezалежність” як один із проявів загально-го інтелекту в перцептивно-образній сфері.

(Дружинин В.Н. Психология общих способностей. – СПб.: Питер, 2000. – С. 52–53).

* * *

В одній із останніх своїх робіт, міркуючи про психологію майбутнього, Б.Г.Ананьєв писав: „У наші дні здійснюється історична місія психології як інтегратора усіх сфер людинознавства і основного засобу побудови його загальної теорії. Ми знаходимося ще на самому початку цього нового наукового руху. Екстраполяція його тенденцій дозволяє з упевненістю уявляти картину психології майбутнього, інтенсивного розвитку багатьох нових дисциплін теоретичної і прикладної психології... Кожне нове досягнення психологічного аналізу сприяє прогресу психологічного синтезу саме тепер, коли наша наука стала на шлях вивчення свого роду великих систем, з яких утворюється психологічна структура людини” [1, 12].

5.ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ.

1. Обґрунтуйте сутність основних підходів до розуміння індивідуальності в сучасній психології. Назвіть представників цих психологічних підходів. В яких випадках (різні вікові етапи онтогенезу, надання психологічної допомоги, психологія навчання, психологія виховання) реалізація кожного з підходів засвідчуватиме свою ефективність (чи недоцільність)? Якій точці зору на „індивідуальність” віддаєте перевагу Ви?

2. Розкрийте сутність властивостей (індикаторів) індивідуальності.

3. В чому полягає проблема методу дослідження індивідуальності? Який метод буде адекватним для дослідження психологічної структури такого рівня складності як індивідуальність?

4. Які передумови розвитку психології та інших наук про людину обумовили актуалізацію дослідження проблеми індивідуальності в психології ХХ ст.? Як вирішується проблема індивідуальності у зарубіжній психології (Г.Олпорт, Р.Мей, А.Адлер, В.Франкл та ін.)? Педологія початку ХХ ст. і проблема індивідуальності.

5. Чи є необхідність введення категорії „індивідуальність” у науковий вжиток? Чи є, на Ваш погляд, відмінність між поняттями „особистість” і „індивідуальність”?

6. Поясніть точку зору на індивідуальність в концепції Б.Г.Ананьєва.

7. Поясніть точку зору на індивідуальність В.С.Мерліна. Які ієрархічні рівні саморегульованої системи інтегральної індивідуальності виокремлює В.С.Мерлін?

8. Поясніть сутність концепції індивідуальності Л.М.Собчик.

9. Розкрийте сутність поглядів на індивідуальність Г.Олпорта, Р.Мея та ін.

10. Розкрийте індивідуальні особливості уваги, відчуттів, сприймання, пам'яті, мислення, уяви.

10. В яких сферах індивідуальність виявляється, виникає, формується?

11. Яким чином індивідуальність виявляється і формується в спілкуванні? Який стиль спілкування (авторитарний, маніпулятивний, діалогічний) найсприятливіший для становлення і виявлення індивідуальності? Чи створює, на ваш погляд, сучасний світ умови для виявлення індивідуальності?

12. На перетині яких груп формується і виявляється індивідуальність? Чи є однаковою рівнодіюча цих груп? Розкрийте особливості і наслідки для індивідуальності її перебування у формальній і неформальній групах.

13. Який зв'язок існує між індивідуальністю і діяльністю? Дайте розгорнуте обґрунтування своїй думці.

14. Поясніть, чому, за висловом В.С.Мерліна, індивідуальний стиль життєдіяльності чи діяльності є своєрідним „інструментом” індивідуальності? Дайте визначення поняттю „індивідуальний стиль діяльності”. За яких умов формується індивідуальний стиль діяльності?

15. Дайте визначення поняттю „когнітивний стиль діяльності”. Когнітивні стилі є формально-динамічною чи змістовною характеристикою інтелектуальної діяльності? Розкрийте сутність когнітивних стилів полезалежність – полenezалежність, когнітивно простота – складність та ін.

16. Дайте визначення поняттю „суб'єкт діяльності”. Поясніть тезу А.В.Брушлінського про те, що як суб'єкт діяльності людина функціонує на вищому рівні активності, цілісності, автономності і т.д., а отже цей вищий рівень завжди індивідуалізований відносно кожної конкретної людини.

17. Як вирішити проблему індивідуального підходу у навчанні з точки зору психологічної природи індивідуальності? Реалізація індивідуального підходу у навчанні має орієнтуватися на „зону актуального розвитку” чи „зону найближчого розвитку” дитини?

18. Яке ставлення викладача до студентів в навчальному процесі є найсприятливішим: як до особистості чи індивідуальності?

19. В яких ситуаціях і сферах життєдіяльності людини необхідний індивідуальний підхід (учбова діяльність, професійна діяльність, дружба,

кохання, виховання дитини, надання медичної допомоги, військова служба, діяльність актора, менеджера, айпішника, держслужбовця, робітника на конвеєрі, керівника установи, політика тощо)?

20. Що важливіше для людства геніальний твір чи індивідуальність творця? Обґрунтуйте.

21. Чи може бути творчість не індивідуальною?

22. Розкрийте сутність концепції творчості Д.Б.Богоявленської.

23. Чи може виявлятися індивідуальність на найвищому для себе рівні?

В яких видах діяльності індивідуальність виявляється на найвищому для себе рівні – пікові переживання (А.Маслоу), творчість, професійна діяльність, учбова діяльність, естетичне сприймання, спілкування, кохання?

24. Чи (в чому) виявляється індивідуальність автора у творі (науковому, художньому)? Чи є індивідуальним сприймання художнього твору? Чи є індивідуальним виконання художнього твору? Чи є індивідуальним сприймання наукового твору?

25. Який віковий період сензитивний для становлення індивідуальності? Чи обмежується розвиток індивідуальності часом?

26. Сформулюйте основні проблеми психології індивідуальності на сучасному етапі розвитку психологічної науки і наук про людину.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды: в 2 т. Т. I. / Б. Г. Ананьев. – М.: Педагогика, 1980. – 287 с.
2. Ананьев Б. Г. О системе возрастной психологии / Б. Г. Ананьев // Психология развития. – СПб.: Питер, 2001. – С. 12–23.
3. Бобнева М. И. Нормы общения и внутренний мир личности / М. И. Бобнева // Проблема общения в психологии / [под ред. Б. Ф. Ломова]. – М.: Наука, 1981. – С. 241–264.
4. Богоявленская Д. Б. „Субъект деятельности” в проблематике творчества / Д. Б. Богоявленская // Вопросы психологии. – 1999. – № 2. – С. 35–41.
5. Брушлинский А. В. Избранные психологические труды / А. В. Брушлинский. – М.: Издательство „Институт психологии РАН”, 2006. – 623 с.
6. Брушлинский А. В. Субъект: мышление, учение, воображение: Избранные психологические труды / А. В. Брушлинский; [2-е изд., испр.]. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО „МОДЭК”, 2003. – 408 с. – (Серия „Психологи Отечества”).
7. Выготский Л. С. Память и ее развитие в детском возрасте / Л. С. Выготский // Хрестоматия по общей психологии. Психология памяти / [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова]. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – С. 154–162.
8. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т.4. Детская психология / Л. С. Выготский; [под ред. Д. Б. Эльконина]. – М.: Педагогика, 1984. – 432 с.
9. Давыдов В. В. Теория развивающего обучения / В. В. Давыдов. – М.: ИНТОР, 1996. – 544 с.
10. Дружинин В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. – СПб.: Питер, 2000. – 368 с.

11. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология / В. Н. Дружинин; [2-е изд., доп.]. – СПб: Питер, 2002. – 320 с. – (Серия „Учебник нового века”).
12. Запорожец А. В. Избранные психологические труды: в 2-х т. Т. 1. Психическое развитие ребенка / А. В. Запорожец. – М.: Педагогика, 1986. – 320 с.
13. Климов Е. А. Индивидуальный стиль деятельности / Е. А. Климов // Психология индивидуальных различий. Тексты / [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 74–77.
14. Климов Е. А. О труде и личности профессора В. С. Мерлина / Е. А. Климов // Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. – М.: Педагогика, 1986. – С. 5–18.
15. Когнитивная психология / [под ред. В. Н. Дружинина, Д. В. Ушакова]. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – С. 283–314.
16. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения: в 2-х т. Т. I / А. Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983. – 392 с.
17. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения: в 2-х т. Т. II / А. Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983. – 320 с.
18. Ломов Б. Ф. Сознание как идеальное отражение / Б. Ф. Ломов // Психология сознания / [сост. и общая редакция Л. В. Куликова]. – СПб.: Питер, 2001. – С. 110–137. – (Серия „Хрестоматия по психологии”).
19. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура / А. Ф. Лосев. – М.: Политиздат, 1991. – 525 с. – (Мыслители XX века).
20. Лурия А. Р. Маленькая книжка о большой памяти. Ум мнемониста / А. Р. Лурия. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 87 с.
21. Максимова Н. Ю. Основи дитячої патопсихології: [навч. посібник] / Н. Ю. Максимова, К. Л. Мілютін, В. М. Піскун. – К.: Перун, 1996. – 464 с. – (Трансформація гуманіт. освіти в Україні).
22. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу; [пер. с англ.]. – М.: „Рефл-бук”, К.: „Ваклер”, 1997. – 304 с. – (Серия „Актуальная психология”).

23. Мерлин В. С. Возрастное развитие темперамента / В. С. Мерлин // Психология развития. – СПб.: Питер, 2001. – С. 215–226.
24. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / В. С. Мерлин. – М.: Педагогика, 1986. – 256 с.
25. Мерлин В. С. Очерк теории темперамента / В. С. Мерлин. – Пермь: Пермское кн. изд-во, 1973. – 291 с.
26. Мэй Р. Чтение характера / Р. Мэй // Психология и психоанализ характера. Хрестоматия по психологии и типологии характера. – Самара: БАХРАХ-М, 2002. – С. 598–635.
27. Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды / Г. Олпорт. – М.: Смысл, 2002. – 462 с. – (Серия „Живая классика”).
28. Основи практичної психології / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. – К.: Либідь, 2001. – 536 с.
29. Папуча М. В. Індивідуальність переживання художнього твору (до постановки проблеми) / М. В. Папуча // Папуча М. В. Проблеми психології особистісного розвитку. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2008. – С. 340–348.
30. Папуча М. В. Проблеми психології особистісного розвитку / М. В. Папуча. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2008. – 384 с.
31. Папуча М. В. Психологія ранньої юності / М. В. Папуча. – Ніжин, НДПУ, 2001. – 137 с.
32. Практическая психология образования: учебник [для студентов высших и средних специальных учебных заведений] / [под ред. И. В. Дубровиной]. – М.: ТИ „Сфера”, 1997. – 528 с.
33. Психология индивидуального и группового субъекта / [под ред. А. В. Брушлинского, М.И.Воловиковой]. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – 368 с.
34. Психология индивидуальных различий. Тексты / [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 320 с.
35. Психология и психоанализ характера. Хрестоматия по психологии и типологии характера. – Самара: БАХРАХ-М, 2002. – 640 с.

36. Психология: учебник / В. М. Аллахвердов, С. И. Богданова и др.; [отв. ред. А. А. Крылов]. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. – С. 752.
37. Психологічний словник / [за ред. В. І. Войтка]. – К.: Вища школа, 1982. – 215 с.
38. Роджерс К. Свобода учиться / К. Роджерс, Д. Фрейнберг. – М.: Смысл, 2002. – 527 с.
39. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
40. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2000. – 712 с.
41. Сапогова Е. Е. Задачи по общей психологии / Е. Е. Сапогова. – М.: Аспект-Пресс, 2001. – 447 с.
42. Сборник задач по общей психологии / [под ред. В. С. Мерлина]. – М.: Просвещение, 1974. – 207 с.
43. Собчик Л. Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Л. Н. Собчик. – СПб.: Издательство „Речь”, 2008. – 624 с.
44. Теплов Б. М. Избранные труды: в 2-х т. Т.1. / Б. М. Теплов. – М.: Педагогика, 1985. – 329 с.
45. Теплов Б. М. Ум полководца / Б. М. Теплов // Теплов Б. М. Избранные произведения: в 2 т. Т.1. – М.: Педагогика, 1985. – С. 223–305.
46. Философский словарь / [под ред. И. Т. Фролова]. – [5-е изд.]. – М.: Политиздат, 1987. – 590 с.
47. Франкл В. Психотерапия на практике / В. Франкл. – СПб.: Речь, 2000. – 256 с.
48. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – СПб.: Питер; М.: Смысл, 2003. – 860 с.
49. Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума / М. А. Холодная. – [2-е изд.]. – СПб.; М.; Х., Минск: Питер, 2004. – 384 с. – (Мастера психологии).

50.Шилова Г. П. Художній твір як предмет естетичної активності індивіду / Г. П. Шилова // Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості / [за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі]. – Київ, 2011. – Т. 11. – Вип. 5. – С. 586–594.

51.Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Д. Б. Эльконин. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с. – (Труды д. чл. и чл.-кор. АПН СССР).

МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ ДО СЕМІНАРІВ ТА ЛАБОРАТОРНИХ ЗАНЯТЬ

Семінар 1. Тема: Індивідуальність.

1. Поняття інтегральної індивідуальності. Психологічні особливості індивідуальності.
2. Феноменологія індивідуальності (Ананьєв Б.Г., Мерлін В.С., Собчик Л.М.).

Основна література:

1. Ананьєв Б.Г. Избранные труды. В 2 т. Т.1. – М.: Педагогика, 1980. – 287 с.
Человек как предмет познания. – С. 17–178.
2. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. – М.: Педагогика, 1986. – 256 с.
3. Психология: Учебник / Под ред. А.А.Крылова. – М.: Проспект, 2000. – С.165–182.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2000. – 712 с.
5. Собчик Л.Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики. – СПб.: Речь, 2008. – С. 11–57.

Додаткова література:

1. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология. – СПб.: Питер, 2001. – 464 с.
 2. Максименко С.Д. Генезис существования личности. – К.: ООО „КММ”, 2006. – 240 с.
 3. Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды. – М.: Смысл, 2002. – С. 217–232.
 4. Основи практичної психології / В.Панок, Т.Титаренко, Н.Чепелева та ін. – К.: Либідь, 2001. – 536 с.
Титаренко Т.М. Поняття життєвого шляху особистості. – С. 136–149;
Титаренко Т.М. Подія як вузловий момент життєвого шляху. – С. 149–155;
Титаренко Т.М. Прогнозування й планування життєвого шляху. – С. 177–206.
 5. Папуча М.В., Михайлова О.И. Жизненный путь человека // Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції „Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність.” – К.: Либідь, 2006. – С. 407-415.
 6. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
Человек как субъект жизни. – С. 366–378;
Отношение человека к человеку. – С. 379–386;
Проблема человеческого существования и любовь человека к человеку. – С. 387–391.
Эстетическая тема (мотив) в жизни человека. – С. 400–401.
 7. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – 373 с.
 8. Франкл В. Психотерапия на практике. – СПб.: Речь, 2000. – 256 с.
- Психологічні задачі:** Сапогова Е.Е. Задачи по общей психологии. – М.: Аспект-Пресс, 2001. – 447 с. – (№ 58).

Семінар 2. Тема: Індивідуальність в діяльності.

1. Індивідуальність і діяльність. Суб'єкт діяльності.
2. Індивідуальний стиль діяльності.

3. Індивідуально-когнітивні стилі.

4. Індивідуальність як суб'єкт різних видів діяльності.

Основна література:

1. Богоявленская Д.Б. „Субъект деятельности” в проблематике творчества // Вопросы психологии. – 1999. – №2. – С. 35–41.
2. Брушлинский А.В. Избранные психологические труды. – М.: Издательство „Институт психологии РАН”, 2006. – 623 с.
3. Когнитивная психология / Под ред. В.Н.Дружинина, Д.В.Ушакова. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – С. 41–78.
4. Куценко Г.В. Когнітивний стиль як інструмент структурування пізнавального досвіду особистості // Проблеми загальної та педагогічної психології. Т.111. Ч.9. – Ніжин, 2000. – С. 30–39.
5. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. – М.: Педагогика, 1986. – 256 с.
6. Папуча М.В. Проблеми психології особистісного розвитку. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2008. – 384 с.
Психологічні детермінанти реалізації індивідуального підходу у навчанні. – С. 150–156.
7. Психология: Учебник / Под ред. А.А.Крылова. – М.: Проспект, 2000. – С. 165–182.

Додаткова література:

1. Гуткина Н.И. Организующая функция намерения // Гуткина Н.И. Психологическая готовность к школе. – М.: Академический Проект, 2000. – С. 36–44.
 2. Климов Е.А. Индивидуальный стиль деятельности // Психология индивидуальных различий. Тексты. / Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, В.Я.Романова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 74–77.
 3. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2-х т. Т. I. – М.: Педагогика, 1983. – С. 288-302.
 4. Макалатия А.Г. Опыт переживания ауто телической деятельности // Общая психология. Тексты: В 3 т. Т.2 Субъект деятельности // Отв. ред. В.В.Петухов. – М.: УМК „Психология”; Московский психолого-социальный институт, 2004. – С. 264–278.
 5. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Психология. – М.: Изд.центр. „Академия”; Высшая школа, 2001. – 512 с.
 6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2000. – 712 с.
 7. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. – СПб.: Питер; М.: Смысл, 2003. – С. 720–723.
Концепция „личной причастности” де Чармса. – С. 622, 710–711, 720–722.
Радостная поглощенность действием (Чиксентмихали). – С. 722–723.
- Психологічні задачі:** Сапогова Е.Е. Задачи по общей психологии. – М.: Аспект-Пресс, 2001. – 447 с. – (№ 292).

Художня література.

1. Бердяев Н.А. Самопознание (Опыт философской автобиографии). – М.: Книга, 1991. – С. 320–324.
2. Леонтьев А.Н. Начало личности – поступок // Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2-х т. Т. I. – М.: Педагогика, 1983. – С. 381–385.
3. Лосев А.Ф. Об интеллигентности // Лосев А.Ф. Дерзание Духа. – М.: Политиздат, 1988. – С. 314–327.

Лабораторне заняття. Тема: Індивідуальність.

1. Індивідуальність та її психологічні особливості.
2. Індивідуальність: особливості пізнавальної сфери. Дослідження індивідуальних особливостей пізнавальної сфери людини.
3. Індивідуальність і діяльність. Індивідуальний стиль діяльності. Індивідуально-когнітивні стилі.
4. Дослідження індивідуально-когнітивних стилів індивіду.

Основна література:

1. Ананьев Б.Г. Избранные труды. В 2 т. Т.1. – М.: Педагогика, 1980. – 287 с.
2. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. – СПб.: Питер, 2000. – 368 с.
3. Когнитивная психология / Под ред. В.Н.Дружинина, Д.В.Ушакова. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – С. 41–78.
4. Куценко Г.В. Когнітивний стиль як інструмент структурування пізнавального досвіду особистості // Проблеми загальної та педагогічної психології. Т.111. Ч.9. – Ніжин, 2000. – С. 30–39.
5. Немов Р.С. Психология. – В 3 кн. – Кн.3. Психодиагностика. – М.: ВЛАДОС, 1998. – 632 с.
6. Пашукова Т.І., Допіра А.І., Дьяконов Г.В. Практикум із загальної психології / За ред. Т.І.Пашукової. – К.: Знання, КОО, 2000. – 204 с.
7. Практикум по общей психологии / Под ред. А.И.Щербакова. – М.: Просвещение, 1990. – 288 с.
8. Практическая психодиагностика / Ред.-сост. Д.Я.Райгородский. – Самара: БАХРАХ-М, 2003. – 672 с.
9. Психология: Учебник / Под ред. А.А. Крылова. – М.: Изд-во М.А. Захаров, 2001. – С. 165–182.
10. Собчик Л.Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики. – СПб.: Речь, 2008. – 624 с.
11. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М.: Изд-во Ин-та Психотерапии, 2002. – 490 с.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАДАЧІ

Завдання 1. Виходячи із структури індивідуальності В.С.Мерліна визначте, між якими рівнями індивідуальності (та в межах яких рівнів) виявляються зв'язки у наведеному випадку.

До психолога звернувся С-н, учасник бойових дій. Турбує постійне повторення нав'язливих спогадів про те, що пережив в Чечні, неприємні сновидіння про війну: „...маячня якась, усе перекручено, прокинешся і починаєш по-новому аналізувати, сиджу на кухні, вже не заснеш, із світанком стає легше; раніше, як тільки повернувся, воював ночами, кричав, віддавав команди”.

Уникає будь-яких ситуацій, які можуть нагадати про війну: „...новини стараюся не слухати – виключаю телевізор, газети не читаю, з друзями не зустрічаюся; коли повернувся – дуже любив співати під гітару армійські пісні, зараз гітару закинув, вже років із 2-3”. Коли щось нагадує про Чечню і виникають тяжкі картини і спогади, старається зайнятися чим-небудь по господарству, прибирає, іде в магазин за покупками, щоб було будь-яке фізичне навантаження: „...позбавитися від спогадів неможливо, за останній час стало гірше”. В останні роки відмічає втрату інтересу до усього, що раніше приваблювало. Часто переживає відчуття відстороненості, відокремленості від інших людей, навіть близьких. Іноді бувають труднощі із спогадами про те, що було в Чечні.

Дуже часто з'являється відчуття неможливості переживати позитивні емоції („ніби схоронив усі почуття”). Часто виникає стан підвищеної настороженості, очікування чогось поганого, навіть тоді, коли для цього немає явних причин. Особливо цей стан турбує, коли залишається дома один. В метро завжди оцінює ситуацію, пасажирів, щоб бути готовим на випадок якихось екстремальних подій. Завжди реагує на голосний, неочікуваний звук (приміром, на телефонний дзвінок, – раніше підскакував, тепер лише здригається). В ситуаціях, коли щось нагадує про Чечню, починає хвилюватися, інколи плаче. В даний час дуже страждає від безсоння, дратівливості, спалахів гніву, які часто супроводжуються розкиданням речей, биттям посуду. Іноді в гніві може вдарити дружину; потім – дуже жалкує, кається, але попередити даний стан не в змозі. Часто відчуває труднощі в зосередженні уваги; нерідко не чує, про що говорить дружина, оточуючі; періодично ловить себе на тому, що не слідкує за розвитком сюжету в книзі чи телевізійній програмі.

Завдання 2. Познайомтеся з наведеним прикладом. Який емоційний стан тут описаний? Які індивідуальні особливості людини зумовили виникнення даного стану. Виходячи із структури індивідуальності В.С.Мерліна визначте, між якими рівнями індивідуальності (та в межах яких рівнів) виявляються зв'язки у наведеному випадку.

Загальна характеристика підслідного. М., 31 рік, в дитинстві часто хворів, у школі навчався погано. Був в армії і на фронті, поранений. Завжди вирізнявся вразливістю і роздратованістю, часом бували напади туги і розчарування у житті, думки про самогубство. Знаходився під наглядом районного психіатра з діагнозом „психопатія”. Декілька разів лікувався у санаторіях. З дружиною часто сварився, до дитини прив'язаний, приділяє їй багато часу, піклується і няньчить її.

Обставини правопорушення. Близько опівночі сусіди М., молоде подружжя, „почало вовтузитися у своїй кімнаті”, танцювали, бігали одне за одним і, нарешті, „упали” до себе на ліжко. Тонка фанерна перегородка, яка відділяла їх кімнату від кімнати М., при цьому повалилася. Від сильного шуму падіння стіни дитина прокинулася і почала „дико кричати”. М., який у цей час закривав кватирку за допомогою палиці, раптово упав у різко збуджений стан, змінився на лиці, щось незв’язно закричав, відштовхнув від себе дружину, кинувся у коридор, накинувся на зляканого сусіда, який тут стояв, і наніс йому декілька ударів палицею по голові. Потім з криком побіг до себе у кімнату, кинувся на постіль і деякий час лежав ніби у забутті. Отямившись і дізнавшись про скоєне, був дуже здивований, оскільки нічого не пам’ятав, починаючи з того часу, коли відскочив від вікна. З постраждалим у нього до цього ніяких зіткнень не було.

Фізичний стан. Без відхилень від норми. З боку нервової системи відмічається лише підвищена загальна збудливість.

Психічний стан. Ясна свідомість, правильна орієнтація у місці і обставинах; настрої подавлений, емоційно нестійкий, роздратований, примхливий, образливий, потребує підвищеної до себе уваги, дещо настирливий (за О.Є.Сапоговою).

Завдання 3. Виходячи із структури індивідуальності В.С.Мерліна визначте, між якими рівнями індивідуальності (та в межах яких рівнів) виявляються зв’язки у наведеному випадку.

1. У філологічний клас ліцею вступив хлопець, який дуже бажав стати філологом-літератором. Багато читав, чудово розбирався в творах і літературному аналізі, непогано писав вірші – все це в школі. Ліцей був при солідному вузі, а даний клас – при дуже солідному і серйозному факультеті. Учнів почали вчити літературі, літературознавству і мовознавству, що називається, по-справжньому. Хлопець встигав, йому не було важко, але щось відбувалося – згасав запал, знижувалася цікавість. А по закінченні першого року навчання (X клас) він сказав, що помилявся і буде готуватися вступати на природничий факультет. Тобто, в конфліктній ситуації він вирішив, що „неправі” його нахили і бажання. (Це знаменує, до речі, те, що в ранньому юнацькому віці називають „відкриттям свого внутрішнього світу”). З суто психологічної точки зору ситуація нормальна і навіть непогана, адже хлопець продемонстрував і зрілість, і гнучкість. Але виявилось, що дуже жорстко склалася соціальна ситуація. Перейти до іншого класу ліцею було неможливо, повернутися до школи і доучитися було абсолютно неможливо, батьки зайняли жорстку позицію і слухати не хотіли всіляких примх, а після філологічного класу вступати на природничий факультет не ризикнули. Хлопець вступив-таки на філологічний факультет, з другого курсу його виключили за академзаборгованість. Зараз він відслужив в армії і поновлюється на той же філфак, але видно, що робить це більш автоматично і механічно. Та й все інше в його житті якимось не складається, він ніби зупинився десь (ми ж знаємо, де саме) і ніяк не може піти далі (за М.В.Папучею).

2. Іра, учениця одинадцятого класу, зустрічалась з хлопцем, який їй дуже подобався. Але їхні стосунки склалися так, що забирали в неї надто багато часу і сил. Крім того, Діма зовсім не поділяв її прагнень щодо обов’язковості подальшого навчання і відповідних перспектив. Кінець кінцем, ситуація загострилася, і перед Іриною постала необхідність вибору: зберегти стосунки з хлопцем, або серйозно зайнятися підготовкою до вступу до вузу. Ірина – дівчина вольова і з багатою уявою. Завдяки спілкуванню з певним колом однолітків та викладачами, вона підсилила мотивацію підготовки до вузу, а потім здійснила важке й тривале вольове зусилля; в результаті цих заходів вибір було зроблено і тепер вже ніхто і ніщо не заважало дівчині зосередитися на головному. Проте, дуже швидко виявилось, що стан дівчини зовсім не покращився. Раптом їй здалося, що це Діма просто відмовився від неї („покинув її”), і

Ірина почала поводити себе неадекватно – дуже велику увагу звертала на свою зовнішність, почала витримувати жорстку дієту, стала занадто широко і необережно знайомитися з молодими людьми. Вона це пояснювала необхідністю самоствердження і подолання образи (хоча, насправді, її ніхто не ображав, а ініціатива розриву йшла від неї). Після консультацій з психологом і деякого заспокоєння виникла інша проблема: Іра засумнівалася в правильності обраного професійного шляху. Потім з'явилися проблеми стосунків з батьками.... Кінець кінцем, дівчина зовсім перестала вчитися і закінчила школу успішно, виключно завдяки авторитету та гарним базовим знанням...(за М.В.Папучею).

Завдання 4. Між якими рівнями індивідуальності (та в межах яких рівнів) виявляються зв'язки при деяких формах психопатій?

Деякі форми психопатій залежать не тільки від порушень емоційної та мотиваційної регуляції, а й від динамічних характеристик вищої нервової діяльності: сили – слабкості, рухливості – ригідності, темпу психічних процесів. Так, формування епілептоїдної психопатії та (значною мірою) параноїдальної пов'язане з ригідністю психічних процесів. Переважання збудження чи гальмування, або лабільності психічних процесів утворює різноманітність форм психопатій при порушеннях другого та третього рівнів емоційної регуляції.

Збудливу психопатію відносять до групи органічних психопатій (Г. Сударева, 1989; О. Кербіков, 1971; В. Лебединський, 1985) і пов'язують її з раннім ураженням нервової системи у внутрішньоутробному періоді, під час пологів, у перші роки життя. Це призводить до зміни функції ВНД, посилення процесів збудження при недостатності процесу гальмування.

Вже в 2-3 роки ці діти привертають до себе увагу легкістю виникнення емоційних реакцій люті, агресії. Обмеження дитини, неможливість негайного задоволення її потреби провокують ці спалахи, що є характерними для гіперфункції другого рівня емоційної регуляції.

Такі стани збудження настають раптово, відразу ж із відчуттям незадоволення потреби або внаслідок виснаження психічних процесів. Не відбувається нагромадження емоційного стану, відстрочення реакції.

У деяких випадках у дітей цього типу під час збудливих реакцій змінюється сприйняття, пороги чутливості: вони (буквально!) не чують зверненої мови, через силу бачать (скарги на „червону пелену перед очима”); дещо успішніше сприймається безпосередній дотичний контакт. Іноді вдається на самому початку припинити збудливу реакцію різким переключенням уваги. Часто збудлива реакція розвивається за механізмом самонакручування: при виникненні гніву дитина обвинувачує оточуючих у провокуванні цього стану, що посилює емоцію; зовнішні її прояви (крики, стискування кулаків тощо) також посилюють гнів. Для компенсації можна сформулювати механізм фіксації збудливої реакції та поступової релаксації.

Під час патопсихологічного обстеження діти зі збудливою психопатією важко втягуються в дослідження, виконують тільки ті завдання, що привабливі для них, у яких розраховують на успіх. Виражені реакції перенасичуваності. Настійні вимоги виконати якесь завдання або перешкода у виконанні бажаної дії можуть викликати збудливу реакцію: крик, малодиференційовану агресію.

Працездатність нерівномірна.

Достатній обсяг та переключуваність уваги можуть поєднуватися зі слабкістю довільної концентрації уваги.

Механічне запам'ятовування звичайно успішне, однак можлива наявність „оберненої кривої” запам'ятовування: 7, 9, 7, 3 – в результаті падіння інтересу до діяльності, швидкої перенасичуваності. Мислення у звичайному або дещо прискореному темпі, логічне,

послідовне. „Вилучення” й „узагальнення” робляться за суттєвими ознаками. В цілому рівень досягнень, особливо в невербальних тестах, відповідає віковій нормі.

При описуванні картин ТАТ нерідко трапляється проекція переживань гніву, агресії, сприйняття дій оточуючих як таких, що обмежують прагнення основного персонажа. Завершення оповідання – перемога персонажа, подолання труднощів.

У мові, навіть за згоди зі співрозмовником, часто лунає слово „ні”: „Ні, ти правильно говориш...” Зображення „Неіснуючої тварини” насичене ознаками агресії й захисту: пазурі, ікла, шипи, панцирі.

При самооцінці досліджуваній відзначає свою збудливість, дратівливість, неможливість утриматись у гніві від незважених агресивних дій. Самооцінка поляризована (за Н.Ю.Максимовою).

Завдання 5. Спробуйте встановити окремі зв'язки між рівнями індивідуальності дитини, способи врівноваження своєї індивідуальності в процесі життєдіяльності у наведеному прикладі.

Юля В., учениця 4-го класу. Звернулася мама з ініціативи класного керівника у зв'язку з порушенням поведінки. Педагога непокоїть те, що дівчинка намагається звернути на себе увагу, розповідає дивні фантастичні історії, в яких сама є головною героїнею: то її викрали інопланетяни, то нападають бандити та шпигуни тощо. Вчиться дитина нерівномірно, залежно від інтересу до предмета і до конкретної теми. Мама Юлі також помічає схильність дочки до фантазування, але скаржиться і на те, що з перших років життя дівчинка була нетерпима до вимог та заборон. Домагаючись свого, падає на підлогу, кричить, розмахує ногами і руками. Такі реакції збереглися і в шкільному віці. Нерідко на будь-які вимоги реагує голосним плачем. Любить привертати до себе увагу гостей, співає, танцює, розповідає про свої успіхи в школі.

Під час патопсихологічного обстеження виявляється швидкий темп сенсомоторики. Висока працездатність поєднується з явищами перенасичуваності. Обсяг, переключення та розподілення уваги – висока норма, довільна концентрація дещо утруднена. Механічна пам'ять – у межах норми. „Вилучення” і „узагальнення” виконується на підставі суттєвих ознак, але є суб'єктивно-значущі рішення. Самооцінка завищена, але виражена невпевненість у ставленні до себе з боку вчителів та однокласників. Спостерігається високий, нестійкий рівень домагань (за Н.Ю.Максимовою).

Завдання 6. Встановіть окремі зв'язки між рівнями індивідуальності та способи врівноваження своєї індивідуальності в процесі життєдіяльності у наведених описах.

А. Дмитро Д., II клас. Дуже вразливий. Найменша неприємність виводить його з рівноваги, плаче через кожну дрібницю. Одного разу Дмитро заплакав лише через те, що одразу не знайшов у портфелі підручника. Дуже ображається. Довго пам'ятає образи і хворобливо переживає їх. Мрійливий. Часто задумливо дивиться у вікно, замість того щоб гратися із товаришами. Слухняно підкорюється усім правилам. У дитячому колективі пасивний. Часто виявляє зневіру у власних силах. Якщо у роботі зустрічаються труднощі, він легко опускає руки, губиться і не доводить справу до кінця. Але якщо наполягати на виконанні завдання, то у більшості випадків виконає його не гірше від інших.

Б. Олена В., II клас. Дівчинка дуже рухлива, на уроках жодної хвилини не сидить спокійно, тягне руку, розмовляє із сусідом. Легко зацікавлюється, захоплюється усім

новим, але порівняно швидко і остигає. Настрій переважно веселий і бадьорий. На питання: „Як справи?“ – зазвичай відповідає з посмішкою: „Дуже гарно!“, – хоча іноді виявляється, що отримані нею оцінки і не такі вже й гарні. Про відмінні оцінки радісно оголошує усім дома. Незадовільні оцінки не приховує, але завжди бадьоро додає: „Це у мене так... випадково...“. Іноді засмучується, навіть плаче, але недовго. Міміка жива. Не дивлячись на жвавність і непосидючість, її легко дисциплінувати. На цікавих уроках виявляє велику енергію і працездатність. Легко сходиться із подругами, швидко звикає до нових вимог. Досить балакуча (за В.С.Мерліним).

В. Петро М. В дитинстві відрізнявся спокійним, врівноваженим темпераментом. Був стриманим, терплячим, наполегливим. В молодших класах вчився гарно. Зміни у поведінці стали спостерігатися з 12 років, часто зривався, грубив вчителю, батьку, чого раніше ніколи не бувало. Розірвав зошит „із злості, що не виходить задача“. Різкий, нетерплячий, дратівливий, часто свариться із друзями. Ці зміни спостерігалися протягом чотирьох років у різних ситуаціях сімейного і шкільного життя. У 9 класі він став спокійнішим, стриманішим. Школу закінчив добре (за В.С.Мерліним).

Г. Іра І, вісім років. Дівчинка жвава, життєрадісна, кокетлива, любить пліткувати; добра, але заздрісна, прагне бути помітною у колективі, заслужити похвалу. Комунікабельна, але ображається. Іра усім цікавиться, але інтереси її не стійкі, вона швидко остигає. Багато уваги приділяє своїй зовнішності: може годинами сидіти перед дзеркалом, міняти зачіски, перев'язувати стрічки, вкладати квіти у волосся. В колективі дівчинка активна, але якщо у роботі доводиться підкорятися комусь із товаришів, вона втрачає до заняття усякий інтерес, стає до усього байдужою (за В.С.Мерліним).

Завдання 7. Якими індивідуальними особливостями відрізняються Оля і Сашко. Яким чином кожен з них врівноважує властивості своєї індивідуальності?

Сашко завжди у русі, не знає, куди подіти руки, постійно щось крутить, то тягне руку не до місця, то щипне сусіда, стрімко вибігає із класу після дзвоника. Оля може годинами сидіти не ворухнувшись, відповідає поважно, тягне руку тоді, коли впевнена у правильності відповіді, завжди розуміє зміст питання, відповідає ґрунтовно, всебічно. У Сашка виразне обличчя, дійсне дзеркало його душі; у Олі не обличчя, а маска. Сашко легко вступає у контакт із ровесниками і дорослими, легко заводить друзів і легко з ними розстається; Оля друзів не має, хоча мріє про вірну подругу. Сашко швидко і жваво відгукується на будь-яку подію у класі, прагне особисто прийняти в ній участь; Оля за власної ініціативи не прийме участь в жодній „події“. Реакції її строго вибіркові, вона замкнена і несмілива, її легко можна засмутити, примусити плакати. Своє переживання вона приховує, записує їх лише в щоденник, якому приділяє багато часу. У Сашка немає таємниць від друзів, усі свої переживання одразу ж виявляє.

Сашко надає перевагу рухливим іграм. Оля – „кімнатним“. В складній незвичній ситуації Оля легко губиться, Сашко – ні. Будь-яку посильну справу Оля доводить до кінця, а Сашко з інтересом береться за будь-яку справу, але легко про неї забуває. Оля повільна, не любить метушні; Сашко непосидючий, метушливий. Вчинивши необдуманно, він не робить висновків із помилок і невдач. Він рішучий, від рішення швидко переходить до справи. Оля нерішуча, застряє у боротьбі різних мотивів; вона вразлива, її легко можна вивести із рівноваги, до того ж ненадовго, вона бере близько до серця як успіхи, так і невдачі. Неуспіх різко позначається на її поведінці. Вона досить зосереджена на собі, аналіз власний переживань – її улюблена справа. Оля підозріла. Посидючість поєднується в Олі зі старанністю. Вона продумує кожний свій крок, співвідносить його із обов'язковими для неї нормами поведінки, хоча ніколи не впевнена в тому, що вчиняє вірно. Сашкові притаманна самовпевненість, яка не має жодних підстав. Невдачі майже не

впливають на його поведінку. За власною ініціативою Сашко робить лише те, що у даний момент приємно, байдужий до думок про себе оточуючих. Будучи на самоті, він не знає, чим зайнятися, тяжко переносить самотність, усе робить наспіх, довірливий до усіх, непосидючий, тягнеться до усього незвичного, нового. Сашко безпечний, не задумується над наслідками, які витікають із його вчинків. Часто змінює захоплення (за В.С.Мерліним).

Завдання 8. Який тип темпераменту виявляється у наведених випадках?

Чи можуть люди з різними типами темпераменту (індивідуальними властивостями) досягати однаково високого соціального рівня досягнень? За рахунок чого врівноважуються індивідуальні особливості цих вчителів у професійній діяльності?

Вчителька російської мови VI-VII класів Ф.Ю. на зовнішні враження реагує повільно, не одразу відповідає на питання. Вираз обличчя однаковий, незалежно від того, дає вона завдання чи робить зауваження, слухає веселу історію чи серйозне питання. Сміється рідко, частіше на обличчі скупа посмішка. Розмовляє розмірено, неспішно. Рухи повільні. Типові для неї врівноваженість і спокій у будь-якій ситуації. Здається, страшна нудьга на її уроках неминуча. Але, виявляється, що це не так. Наприклад, для граматичного аналізу Ф.Ю. ретельно підбирає речення і тексти, емоційно насичені, лірично піднесені, іноді наповнені гумором. Внаслідок урок проходить при загальній активності учнів. Загораються очі, вище тягнуться руки, на обличчях ясніють посмішки, у дітей велике бажання відповісти.

Учитель російської мови VI-VII класів В.Ф. легко переключається з одного стану на інший. На перерві в учительській навколо нього веселощі і пожвавлення. В.Ф. оповідав якусь смішну історію. Але ось прозвенів дзвінок, і на обличчі вчителя вже зосереджена діловитість. В класі він весь час в русі, ходить швидко, стрімко. Ніколи не дратується нерозумінням учнів, зібраний, стриманий, терплячий. Один із улюблених прийомів закріплення матеріалу на його уроках – коротка динамічна гра типу змагань. Гра триває п'ять хвилин і йде у високому темпі. Вона вимагає від викладача великої оперативності, спритності.

Отже, обидва вчителі успішно вирішують педагогічні задачі, але вирішують по-різному (за В.С.Мерліним).

Завдання 9. Познайомтеся з особливостями вияву музичної обдарованості П.І.Чайковського, М.І.Глінки, М.А.Римського-Корсакова в ранньому онтогенезі. Зробіть висновки про індивідуальні особливості вияву музикальності.

1. П.І.Чайковський відрізнявся значною емоційною чуттєвістю, яку відмічали ще в дитинстві. Він ріс болісно вразливою дитиною. Кожна дрібниця могла його зачепити і болісно образити. Батьків, особливо з певного часу, стала серйозно турбувати надмірна музична вразливість сина. Одного разу Петя, як завжди, жадібно слухав музику. Раптом він піднявся, пішов в дитячу і там неочікувано розплакався. „О, ця музика, музика! Звільніть мене від неї! Вона у мене ось тут! – ридав він, вказуючи на голову. – Вона не дає

мені спокою”. Так же емоційно сприймав він і спів матері. Надто глибоко пережив у дитинстві Петро Ілліч розставання із близькими.

Така чуттєвість органічно впліталася в його композиторську діяльність. Вона допомогла йому жити почуттями своїх музичних героїв і глибоко усвідомлювати трагізм переживань діючих осіб своїх опер. І ці переживання втілювались у нього в звуки (за В.С.Мерліним).

2. Теплов. Б.М. Избранные труды: В 2-х т. – М.: Педагогика, 1985. – Т.1. – С. 43–46, 52.

3. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб.: Питер, 2003. – С. 259–263.

Завдання 10. Який стиль спілкування – авторитарний, маніпулятивний, діалогічний – найсприятливіший для виявлення, становлення, формування індивідуальності? Проаналізуйте, чи необхідна індивідуальність іншої людини при кожному із стилів психологічного впливу? Як відчувається, чи може виявляти свою індивідуальність людина при авторитарному, маніпулятивному, діалогічному стилях взаємодії?

Завдання 11. Чи можна вважати стиль спілкування (авторитарний, маніпулятивний, діалогічний) виявом індивідуальності людини? Проведіть вільне спостереження за гарно відомою вам людиною, яка, на ваш погляд, схильна до авторитарного стилю взаємодії. Зробіть припущення, сукупність яких психологічних якостей (самооцінка, рівень домагань, статус, емоційний стан, властивості темпераменту, тип акцентуації характеру тощо) являються чинниками поведінки авторитарного типу цієї людини. За можливості розробіть і реалізуйте експериментальне діагностичне дослідження комплексу цих особливостей людини.

Завдання 12. Проаналізуйте поведінку знайомої вам людини в ситуації хвороби. Чи виявляються індивідуальні особливості (і які саме) людини в реакції на факт захворювання, медичний діагноз, ставлення до хвороби і лікування, особливостях протікання лікування?

Завдання 13. Індивідуально-когнітивні стилі є формально-динамічною характеристикою інтелектуальної діяльності людини. В той же час в науковій літературі наводять дані експериментальних досліджень про те, що переважання якогось стилю зумовлює ефективність людини певній сфері життєдіяльності. Чи пов'язані індивідуально-когнітивні стилі із змістовними аспектами інтелектуальної діяльності? Чи можна говорити про рівнопродуктивність психічної діяльності людей із різними індивідуально-когнітивними стилями?

За даними Г.Уткіна і його колег, виявилось що показники полезалежності-полenezалежності (ПЗ–ПНЗ) мають відношення до ширшого спектру прояву інтелектуальної активності. Приміром, незалежні від поля люди (ПНЗ) включаються у процес навчання швидше як його активні учасники, аніж як глядачі. Тому в ефективності навчання полenezалежних осіб провідну роль має наявність у них внутрішньої мотивації. Навчання ж полезалежних осіб виявляється успішнішим в ситуації зовнішнього підкріплення. В цілому академічна успішність вища у полenezалежних учнів. У них легше відбувається генералізація і перенесення знань, яскравіше виражена здібність обирати раціональніші стратегії запам'ятовування і відтворення матеріалу.

ПЗ–ПНЗ виявляє вплив і в таких складних видах інтелектуальної діяльності, як робота з текстом. Зокрема, відмічаються переваги полenezалежних учнів в умовах, коли текст потребує переструктурування і реорганізації. При конспектуванні лекцій і наукових текстів полenezалежні студенти значно більше переробляли текст (скорочували кількість слів, перефразовували думки, використовуючи такі засоби структурування тексту як абзаци, підкреслення, виділення кольором).

В міжособистісній взаємодії полenezалежні особи чутливіші до соціальної інформації, доброзичливі і комунікабельні, схильні тримати коротшу фізичну дистанцію в умовах реального спілкування. Залежні від поля люди чекають від оточуючих підтримки і допомоги. Присутність інших людей підвищує інтенсивність їх діяльності. Вони легше ладнають з людьми, успішніше вирішують конфліктні ситуації, рідше висловлюють негативне ставлення до оточуючих. Вони схильні змінювати свої погляди в напрямку позитивних авторитетів. В свою чергу, полenezалежним особам притаманні прямо протилежні психологічної якості.

Оскільки полenezалежні особи виявляють такі соціальні установки і соціальні якості, які корисніші в міжособистісній взаємодії, то, на думку Уткіна, можна говорити про більший розвиток у них соціальних здібностей. В свою чергу, люди, які належать до полюсу ПНЗ, мають розвиненіші когнітивно-переструктуруючі здібності. Ця обставина розглядалася Уткіним як доказ біполярної природи даного когнітивного стилю: полюс ПНЗ свідчить про інтелектуальну компетентність, тоді як полюс ПЗ – про соціальну компетентність особистості.

Згодом Уткін розширив розуміння ПЗ–ПНЗ, зробив акцент на характер спрямованості суб'єкта: або на зовнішні фактори (тенденція бути полenezалежним), або на внутрішні фактори (тенденція бути полenezалежним) (за В.М.Дружиніним).

Завдання 14. Зробіть припущення, який когнітивний стиль виявляється у наступних осіб:

1/ *когнітивно складний – когнітивно спрощений*: Вінні-Пух, П'ятачок, Карлсон, Буратіно, Мальвіна, Гидке Каченя, Остап Бендер, Еллочка, Шерлок Холмс, Акакій Акакієвич, ревнивець, самогубець, закоханий, людина з низькою самооцінкою, людина з високою самооцінкою, М.В.Гоголь, М.А.Булгаков, А.Ейнштейн, Білл Гейтс, І.П.Павлов, Л.Фестингер, В.С.Мерлін;

2/ *гнучкий – ригідний пізнавальний контроль*: Колобок, Курочка Ряба і Дід та Баба, Буратіно, Карабас Барабас, Червона Шапочка, Герда, Снігова королева, Кіт у чоботях, Мері Поппінс, О.В.Суворов, О.С.Пушкін, Ванга, Анастасія Каменська, Термінатор, Отелло, самогубець, закоханий, людина з низькою самооцінкою, людина з високою самооцінкою, гіпертим, людина з комп'ютерною залежністю, авторитарний керівник, вчитель з високим рівнем емоційного вигорання, студент на екзамені, Юлія Тимошенко.

Завдання 15. У рукописному спадку Г.Г.Шпета – робота „Дифференціація постановки театрального представлення” – міститься ідея вивчення виконання ролі Гамлета п'ятьма різними акторами. Шпетівський задум реалізувався у Б.М.Теплова в ідеї „семи Тетян”: передбачалося вивчення творчості семи артисток оперних театрів, які виконують одну і ту ж партію Тетяни в опері „Євгеній Онегін”. Відтворіть вихідні теоретичні міркування дослідника сфери індивідуальних відмінностей Б.М.Теплова. Чи є виконавська діяльність актором ролі виявом його індивідуальності?

Завдання 16. Познайомтеся з роботою Б.М.Теплова „Ум полководца”*, яка відрізняється від інших робіт автора за методом дослідження – написана по воєнно-історичним матеріалам. О.Р.Лурія написав про цю роботу як про зразок „клінічного вивчення особистості” в умовах конкретної діяльності.

Проаналізуйте психологічні якості, які притаманні видатним полководцям. Які риси спільні, а в чому індивідуальна своєрідність Суворова, Наполеона, Петра Першого, Кутузова та ін.? В чому особливість методу використаного для вивчення індивідуально-особистісних особливостей?

*Теплов Б.М. Ум полководца // Теплов Б.М. Избранные произведения. В 2 т. – Т.1. – М.: Педагогика, 1985. – С. 223–305.

Завдання 17. О.Р.Лурія у „Маленькой книжке о большой памяти”^{*} аналізує особливості мнемічної діяльності досліджуваного Шерешевського. Проаналізуйте індивідуальні особливості пам’яті відомого мнемоніста.

^{*}Лурія А.Р. Маленькая книжка о большой памяти. Ум мнемониста. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 87 с.

Завдання 18. Опираючись на результати діагностичного обстеження проаналізуйте: а/особливості вашої мнемічної діяльності; б/роль індивідуальних особливостей пам’яті в вашій інтелектуальній діяльності.

Завдання 19. Розкрийте індивідуальні особливості уваги, відчуттів, сприймання, пам’яті, мислення, уяви. Опираючись на дані діагностичних процедур проаналізуйте індивідуальні особливості вашої уваги, відчуттів, сприймання, пам’яті, мислення, уяви. Узагальніть дані про особливості вашої пізнавальної діяльності.

Завдання 20. Розробіть діагностичну процедуру дослідження індивідуальних особливостей пізнавальної сфери школяра (дитини дошкільного віку, молодшого шкільного віку, підлітків, старшокласників, студентів, дорослих, людей похилого віку тощо). Проаналізуйте процедуру з точки зору а/відповідності віку досліджуваних, б/відповідності обраних методичних процедур предмету дослідження.

Завдання 21. Розкрийте теоретичні аспекти сутності і умов формування індивідуального стилю учбової діяльності (учбово-професійної діяльності, професійної діяльності). Сформулюйте окремі положення щодо особливостей корекції індивідуального стилю учбової діяльності.

Завдання 22. Проведіть психологічний аналіз уроку з точки зору забезпечення індивідуального підходу до школярів (молодших школярів,

підлітків, старшокласників). Реалізація індивідуального підходу у навчанні має орієнтуватися на „зону актуального розвитку” чи „зону найближчого розвитку” дитини? Розкрийте особливості індивідуального підходу у навчанні.

Завдання 22. Поясніть психологічну сутність виразів:

- Кожний індивідуум не схожий на інших, він унікальний, і від того, чи приймає він цю унікальність, залежить його душевне здоров'я (Р.Мей).
- Індивідуальність – це і предмет виховання, і його умова, і тим більше його продукт (Б.Г.Ананьєв).
- В духовному акті кохання ми сприймаємо в людині не тільки те, чим вона є у своїй одиничності і неповторності, а й одночасно і те, якою вона у своїй унікальності і неповторності може бути і може стати (В.Франкл).
- Який батько, такий і син.
- Скажи мені, хто двій друг і я скажу, хто ти.
- Індивідом людина народжується, особистістю стають, індивідуальність відстоюють.
- Ніхто не може скинути з себе свою індивідуальність (А.Шопенгауер).
- Я завжди бачив те, що інші не бачили; а те, що бачили інші, я не бачив (С.Далі).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА З ТЕМИ

Основна література:

- 1.Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2 т. – Т.1. – М.: Педагогика, 1980. – 287 с.
- 2.Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. – М.: Педагогика, 1986. – 256 с.
- 3.Психология: Учебник / Под ред. А.А.Крылова. – М.: Проспект, 2000. – С. 165–182.
- 4.Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2000. – 712 с.
- 5.Собчик Л.Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики. – СПб.: Речь, 2008. – С. 11–57.

Додаткова література:

- 1.Богоявленская Д.Б. „Субъект деятельности” в проблематике творчества // Вопросы психологии. – 1999. – №2. – С. 35–41.
- 2.Брушлинский А.В. Избранные психологические труды. – М.: Издательство „Институт психологии РАН”, 2006. – 623 с.
- 3.Гуткина Н.И. Организующая функция намерения // Гуткина Н.И. Психологическая готовность к школе. – М.: Академический Проект, 2000. – С. 36–44.
- 4.Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология. – СПб.: Питер, 2001. – 464 с.
- 5.Когнитивная психология / Под ред. В.Н.Дружинина, Д.В.Ушакова. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – С. 41–78.
- 6.Куценко Г.В. Когнітивний стиль як інструмент структурування пізнавального досвіду особистості // Проблеми загальної та педагогічної психології. Т.111. Ч.9. – Ніжин, 2000. – С. 30–39.
- 7.Макалатия А.Г. Опыт переживания ауто телической деятельности // Общая психология. Тексты: В 3 т. Т.2 Субъект деятельности // Отв. Ред. В.В.Петухов. – М.: УМК „Психология”; Московский психолого-социальный институт, 2004. – С. 264–278.
- 8.Максименко С.Д. Генезис существования личности. – К.: ООО „КММ”, 2006. – 240 с.
9. Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды. – М.: Смысл, 2002. – С. 217–232.
- 10.Основы практичної психології / В.Панок, Т.Титаренко, Н.Чепелева та ін. – К.: Либідь, 2001. – 536 с.
- 11.Папуча М.В. Проблеми психології особистісного розвитку. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2008. – 384 с.
Психологічні детермінанти реалізації індивідуального підходу у навчанні. – С. 150–156.

12. Папуча М.В., Михайлова О.И. Жизненный путь человека // Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції „Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність.” – К.: Либідь, 2006. – С. 407–415.
13. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Психология. – М.: Изд. центр „Академия”; Высшая школа, 2001. – 512 с.
14. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
Человек как субъект жизни. – С. 366–378;
Отношение человека к человеку. – С. 379–386;
Проблема человеческого существования и любовь человека к человеку. – С. 387–391;
Эстетическая тема (мотив) в жизни человека. – С. 400–401.
15. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – 373 с.
16. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. – СПб.: Питер; М.: Смысл, 2003. – С. 720–723.

Художня література.

1. Бердяев Н.А. Самопознание (Опыт философской автобиографии). – М.: Книга, 1991. – С. 320–324.
2. Леонтьев А.Н. Начало личности – поступок // Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2-х т. Т. I. – М.: Педагогика, 1983. – С. 381–385.
3. Лосев А.Ф. Об интеллигентности // Лосев А.Ф. Дерзание Духа. – М.: Политиздат, 1988. – С. 314–327.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
1. Проблемне коло питань теорії індивідуальності.....	10
2. Поняття інтегральної індивідуальності. Психологічні індикатори індивідуальності.....	19
3. Теорії індивідуальності.....	39
4. Індивідуальність в діяльності.....	57
5. Питання і завдання для самоконтролю.....	75
Література.....	78
Додатки.	
1. Методичні розробки до семінарів та лабораторних занять.....	83
2. Психологічні задачі.....	86
3. Рекомендована література з теми.....	97